

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

**на тему: «Повсякденне життя англійського королівського двору у
«вікторіанську добу»**

Виконала: студентка 2 курсу,
групи 8.0329-і-з
спеціальності: 032 історія та археологія
Зуєва Дарина Олексіївна
Керівник: к.і.н., доцент Білоножко С.В.
Рецензент: к.і.н., доцент Маклюк О.М.

м. Запоріжжя – 2020 рік

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії та міжнародних відносин
Освітній рівень: магістр
Спеціальність: 032 історія та археологія
Галузь знань 03 гуманітарні науки

ЗАТВЕРДЖУЮ

**Завідувач кафедри всесвітньої історії
та міжнародних відносин**

Маклюк О.М.

« _____ » _____ 2020 року

**З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ МАГІСТРА СТУДЕНТЦІ**

Зуєвій Дарині Олексіївні

1. Тема роботи: Повсякденне життя англійського королівського двору у «вікторіанську добу»

Керівник роботи: к.і.н., доцент Білоножка С.В.

Затверджені наказом ЗНУ від «10» березня 2020 року № 411-с

2. Строк подання студентом роботи: 25 листопада 2020 року

3. Вихідні дані до роботи: Вершинина Д. Б. Воспитание и манеры английских леди XVIII–XIX вв. Вестник Пермского Университета. Серия : История. 2010. Вып. 2 (14). С. 93–97. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vospitanie-i-manery-angliyskih-ledi-xviii-xix-vv/viewer> (дата звернення: 12.09.2020); Диттрич Т. Повседневная жизнь викторианской Англии. Москва : Молодая гвардия, 2007. 424 с.; Тревельян Дж. М. Социальная история Англии. Обзор 6 столетий от Чосера до королевы Виктории / пер. с англ. А. А. Круглинской и К. Н. Татариновой. под ред. Семенова В. Ф. Москва : Иностранная литература, 1959. 607 с.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити): охарактеризувати історіографію, джерельну базу та методи дослідження; окреслити правила поведінки для леді; визначити основні правила для джентльменів; проаналізувати особливості виховання дітей; змалювати бали та театри як одну із розваг королівського двору; охарактеризувати спортивні розваги у «вікторіанську добу»; окреслити основні напрямки подорожей.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень): немає.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняла
Розділ 1	Білоножка С.В.	13.03.2020	13.03.2020
Розділ 2	Білоножка С.В.	15.05.2020	15.05.2020
Розділ 3	Білоножка С.В.	02.10.2020	02.10.2020

7. Дата видачі завдання: 13 березня 2020 року.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів дипломного проекту (роботи)	Строк виконання етапів проекту (роботи)	Примітка
1.	Вступ. Вивчення проблеми, опрацювання джерел та публікацій	березень, 2020 р.	<i>виконано</i>
2.	Написання першого розділу	квітень 2020 р.	<i>виконано</i>
3.	Написання другого розділу	травень 2020 р.	<i>виконано</i>
4.	Написання третього розділу	вересень 2020 р.	<i>виконано</i>
5.	Написання висновків, комп'ютерний набір роботи	жовтень 2020 р.	<i>виконано</i>

Студент _____ Д.О. Зуєва

Керівник роботи _____ С.В. Білоножка

Нормоконтролер _____ С.С. Черкасов

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота складається з 89 сторінок, містить 11 джерел, 59 монографій і статей, 4 додатки.

Категорії та поняття, що найчастіше зустрічається у роботі: «вікторіанська доба», джентльмен, леді, повсякдення.

Об'єкт дослідження – історія Англії «вікторіанської доби».

Предметом дослідження є повсякденне життя англійського королівського двору у «вікторіанську добу».

Метою дослідження полягає у висвітленні повсякденного життя англійського королівського двору у «вікторіанську добу».

Наукова новизна полягає в тому, що робота являється одним з перших комплексних досліджень повсякденного життя англійського королівського двору у «вікторіанську добу». В роботі визначено основні зміни в культурному житті англійського двору, проаналізовано, які розваги дозволяли собі дворяни, визначено нові тенденції у проведенні дозвілля представниками королівського двору.

Основні висновки. «Вікторіанську добу» вважають часом встановлення морального кодексу британського суспільства, який закріпив консервативні цінності. Особливістю виховання леді було виховання стриманості, емоційність не віталася. В цей час сформувалися якості «справжнього» джентльмена. Вони стосувалися як морального боку (законослухняний, вихований, гарний сім'янин), так і економічного (несхвалення торгової діяльності). Сім'я у «вікторіанську добу» набуває неабиякої цінності, проте, виховання дітей було досить суворим та покладалося на няньок.

Всі члени сім'ї із задоволенням брали участь у розвагах, які були як звичними, так і грандіозними. Серед звичних були прогулянки, вечірні читання тощо. А от бал з хвилюванням чекали всі. Тут можна було продемонструвати наряд, потанцювати, завести корисні знайомства та

вляштувати подружнє життя. Дотримання етику було дуже важливим для кожного та визначало ставлення до людини в суспільстві.

Велику популярність утримували спортивні розваги, серед яких почесне місце займали полювання, скачки, бокс. Полювання завдяки залізній дорозі, розширило кордони до Шотландії. В скачках з'явився термін «Потрійна корона» – перемога всіх трьох класичних скачок: «2000 Guineas», «Derby» та «St. Leger». Бокс значно змінився, а у 1860-х роках втратив свою популярність. Особливістю спорту цієї доби було те, що з покращенням доріг та засобів сполучення спортивні змагання з місцевого рівня переросли у національний.

Залізниця також дала розвиток туристичній сфері. Подорожі стали більш поширеним явищем. Досі залишався популярним Гранд тур, як освітня подорож для молодих людей в супроводі наставника по континентальній Європі, переважно по Франції та Італії. Стали популярними поїздки на морське узбережжя, що стимулювало розвиток багатьох приморських міст, як-то Блекпул, Ісборн, Бормут, Брайтон. В Англії була заснована перша туристична фірма. Томас Кук пропонував подорожі країною та поза її межі.

Таким чином, хоча виховання англійців було досить суворим, а недотримання норм і правил поведінки могло коштувати поваги та ставлення в суспільстві, англійці знаходили відраду в чисельних розвагах, які ставали дедалі різноманітними, цікавими, в тому числі завдяки технічному прогресу.

THE EVERYDAY LIFE OF THE BRITISH ROYAL COURT IN THE VICTORIAN ERA

Key words: «Victorian Era», gentleman, lady, the everyday life.

The research object of our master's thesis is the history of England in the Victorian Era.

The subject of this research work is the the everyday life of the british royal court in the Victorian Era.

The aim of the research is a coverage of everyday life of the british royal court in the Victorian Era.

As for the **novelty of the work**, it lies in the complex research of the problem; therefore the attention is paid not only to the object directly but to the circumstances of its formation. The paper identifies the main changes in the cultural life of the English court, analyzes what entertainment the nobles could afford, identifies new trends in leisure by representatives of the royal court.

Conclusions. The «Victorian era» is considered the time of the establishment of the moral code of British society, which enshrined conservative values. The peculiarity of the lady's upbringing was the upbringing of restraint, emotionality was not welcomed. At this time, the qualities of a «real» gentleman were formed. They concerned both the moral side (law-abiding, educated, good family man) and the economic side (disapproval of trade). The family became very valuable in the Victorian era, however, the upbringing of the children was quite strict and relied on nannies.

All members of the family enjoyed the entertainment, which was both familiar and grand. Among the usual were walks, evening readings and more. But everyone was waiting for the ball with excitement. Here you could show off your outfit, dance, make useful acquaintances and arrange a married life. Adherence to ethics was very important for everyone and determined the attitude to man in society.

Sports entertainment was very popular, among which hunting, horse racing, and boxing took an honorable place. Hunting by rail, expanded the borders to Scotland. The term «Triple Crown» appeared in the races – the victory of all three classic races: «2000 Guineas», «Derby» and «St. Leger». Boxing changed significantly, and in the 1860s lost its popularity. The peculiarity of sports of this era was that with the improvement of roads and means of communication, sports competitions from the local level grew into a national one.

The railway also developed the tourism sector. Travel has become more common. Until now, the Grand Tour remained popular as an educational trip for young people accompanied by a mentor in continental Europe, mainly in France and Italy. Became popular trips to the coast, which stimulated the development of many coastal cities, such as Blackpool, Isborn, Bournemouth, Brighton. The first travel agency was founded in England. Thomas Cook offered to travel around the country and abroad.

Thus, although the upbringing of the British was quite strict, and non-compliance with norms and rules of conduct could cost respect and attitude in society, the British found solace in the many entertainments that became increasingly diverse, interesting, including through technological progress.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	6
1.1. Історіографія питання.....	6
1.2. Джерельна база.....	12
1.3. Методи дослідження.....	17
РОЗДІЛ 2. ВІКТОРІАНСЬКИЙ КОДЕКС ПОВЕДІНКИ	19
2.1. Правила поведінки для леді.....	19
2.2. Основні правила для джентльменів.....	30
2.3. Виховання дітей.....	38
РОЗДІЛ 3. РОЗВАГИ ПРЕДСТАВНИКІВ КОРОЛІВСЬКОГО ДВОРУ У «ВІКТОРІАНСЬКУ ДОБУ»	47
3.1. Бали та театри.....	47
3.2. Спортивні розваги.....	56
3.3. Подорожі.....	65
ВИСНОВКИ	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	76
ДОДАТКИ	86

ВСТУП

Актуальність теми. В історії Англії «вікторіанська доба» є одним з найунікальніших та неповторних явищ. Вона асоціюється із правлінням королеви Вікторії (1837–1901 рр.), що також називають золотим часом Англії. Посіла престол королева у 18 років, а її правління тривало протягом 63 років. Саме в цей час Британська імперія стала великою індустріальною та інноваційною колоніальною державою, наслідком чого стали помітні зміни в усіх аспектах життя: економічному, соціально-політичному, ціннісному. Англія в ХІХ столітті за багатьма пунктами була попереду всієї планети: перша залізниця, перше метро, найпотужніший флот. Будучи визнаним світовим лідером, Англія задавала тон для модернізації інших країн. Все це значно змінило повсякденне життя британців «вікторіанської доби».

Величезним досягненням доби, на думку істориків, став образ життя королеви Вікторії. Вона разюче відрізнялася від двох своїх попередників відсутністю любові до публічних скандалів і приголомшливою скромністю. Вікторія створила культ дому, сім'ї, хазяйновитості та економії, який значно вплинув на всіх її підданих, а разом з ними і на весь світ. Виняткова працелюбність, сімейні цінності і тверезість розуму стали головними моральними засадами у «вікторіанську епоху», що спричинило розквіт середнього класу Англії, покращивши соціальне і економічне становище в країні. Вивчення прикладу правління королеви Вікторії та повсякденного життя королівського двору «вікторіанської доби» може стати прикладом для можновладців сьогодення та допоможе в розумінні сьогоденного традиційного британського суспільства.

Об'єкт дослідження – історія Англії «вікторіанської доби».

Предмет дослідження – повсякденне життя англійського королівського двору у «вікторіанську добу».

Метою дослідження полягає у висвітленні повсякденного життя англійського королівського двору у «вікторіанську добу».

Для реалізації поставленої мети були визначені наступні **дослідницькі завдання:**

- охарактеризувати історіографію, джерельну базу та методи дослідження;
- окреслити правила поведінки для леді;
- визначити основні правила для джентльменів;
- проаналізувати особливості виховання дітей;
- змалювати бали та театри як одну із розваг королівського двору;
- охарактеризувати спортивні розваги у «вікторіанську добу»;
- визначити основні напрямки подорожей.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період, що отримав назву «вікторіанська доба», та хронологічно збігається із правлінням королеви Великої Британії Вікторії (1837–1901 рр.).

Географічні межі дослідження окреслюються територією Великої Британії.

Наукова новизна полягає в тому, що робота являється одним з перших комплексних досліджень повсякденного життя англійського королівського двору у «вікторіанську добу». В дослідженні визначено основні зміни в культурному житті англійського двору, проаналізовано, які розваги дозволяли собі дворяни, визначено нові тенденції у проведенні дозвілля представниками королівського двору.

Теоретичне значення роботи полягає у тому, що основні положення роботи, фактологічний матеріал та висновки можуть стати у нагоді при висвітленні історії Великої Британії, характеристиці придворного повсякденного життя, а також дослідженні таких тем як історія мистецтва, моди, спорту, туризму.

Прикладне значення роботи полягає у тому, що результати дослідження можуть бути використані для підготовки та викладання загальних курсів лекцій зі всесвітньої історії, історії міжнародних відносин та

історії Великобританії, спецкурсів з історії повсякдення, історії моди, туризму, полювання, спорту.

Структура роботи підпорядкована меті та завданням дослідження. Кваліфікаційна робота складається із вступу, трьох розділів (дев'яти підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (70 найменувань), додатків. Обсяг основної частини роботи складає 75 сторінок машинописного тексту, загальний обсяг кваліфікаційної роботи магістра – 89 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія питання

Науковий доробок з питання повсякдення англійського королівського двору у «вікторіанську добу» незначний і переважно представлений загальними працями з історії Англії, окремими дослідженнями про кодекс поведінки для леді та джентльменів, а також роботами з інших галузей знань (туризм, мистецтво, філологія тощо), які відображають дане питання.

Так, робота англійського вченого Дж. М. Тревельяна подає характеристику соціальної історії до початку ХХ століття. В монографії міститься багатий фактичний матеріал з історії країни за п'ять століть. Це матеріал соціально-економічного, побутового та культурного характеру, отриманий в результаті аналізу документальних джерел.

Зокрема, в роботі Дж. М. Тревельяна в загальних рисах охарактеризовано правила поведінки для леді, зосереджено увагу на аспекті трудового виховання. Автор підкреслює, що леді мала знати процес кожної справи по господарству, але в жодному разі не виконувати це самостійно. На думку Дж. М. Тревельяна, це правило породжувало ледарство серед леді, що особливо активно проявлялося у тих, хто збагатився порівняно недавно і всіма силами намагався дотягнутися до тих леді, що мали цей статус спадково [52].

Серед розваг «вікторіанської доби» Дж. М. Тревельяном описано полювання. Крім самого процесу, автор робить наголос на його соціальному значенні. Оскільки не дозволялось нікому, крім сквайра чи його старшого сина, вбивати дичину, це сприяло дефіциту дичини та розквіту браконьєрства. Отже, він наголошує на необхідності перегляду законодавства [52, с. 511].

Окреме дослідження Т. Діттріч присвячене повсякденному життю вікторіанської Англії. Тетяна Діттріч народилася в Москві, закінчила

Історико-архівний інститут, є членом міжнародної спілки письменників і журналістів АРІА. На сьогоднішній день вона проживає у Великобританії. Маючи історичну освіту та письменницький талант, Т. Діттріч створила своє дослідження з метою популяризації теми повсякдення вікторіанської Англії серед якнайбільшої аудиторії. Авторка намагалася охопити повсякдення кожного англійця, в тому числі і представників королівського двору. Чимала увага присвячена постаті королеви Вікторії, обставинам її виховання, життєвої долі, що вплинули на формування характеру та на обрані принципи королівської поведінки. Окремий розділ присвячено королівській сім'ї, що стала прикладом для наслідування норм і правил поведінки, ціннісних орієнтирів. Наведено основні правила поведінки для леді та для джентльменів, охарактеризовано дозвілля дітей та особливості їх спілкування з батьками. Яскраво описані бали та розваги на самих балах, в тому числі проведення спіритичних сеансів. В книзі проаналізовано зростання популярності театрів та причини цього явища, технічні особливості театрів, популярні твори та найбільш знамениті театри [27].

Культурологічний аспект вікторіанського повсякдення подано в роботі Є. В. Зброжек, де охарактеризовано британський національний характер з притаманними йому консерватизмом та традиційністю. В цьому розрізі розглядаються принципи етики вікторіанських джентльмена та леді. Особлива увага приділяється гендерній проблемі, зародженню феміністського руху, загостренню уваги до способу життя жінки. В статті розкривається традиційна концепція жіночності з культом материнства та берегині сімейного благополуччя [32].

В статті В. А. Андріанової та Г. В. Рокіної «Плохая Англия» – обратная сторона викторианского общества второй половины XIX века» розкриваються негативності сторони «вікторіанської доби», серед яких бідне населення, безправні жінки, хворі діти та кримінальні елементи. Дана робота показує контраст між оспіваним прекрасним життям представників королівського двору та переважною більшістю населення Англії [14].

Російський дослідник А. Г. Туманов в своїй статі аналізує повсякденне життя англійського суспільства останньої третини ХІХ – початку ХХ століття в уявленнях російських мандрівників: журналістів, письменників і педагогів. Особлива увага приділена тому, як йшло формування образу англійця в російському суспільстві через сприйняття культури повсякденності, що включає в себе побут, звичаї, національну кухню, спорт, захоплення і схильності [53].

Певна група робіт присвячена вихованню та образу життя леді та джентльменів. Так, стаття Є. К. Коркунової присвячена сімейним цінностям і суспільним нормам вікторіанського суспільства. Авторка розглядає питання сімейного життя людей середнього класу, їх взаємини і повсякденні обов'язки. Особлива увага приділяється становищу жінок, чий права і привілеї були істотно обмежені [42].

Робота філолога Віри Андріївни Турченко присвячена скромності у мовній картині світу вікторіанської епохи. Авторка досліджує зв'язок скованості та стриманості рухів тіла зі скромністю мовної картини британців. В. А. Турченко склала образи скромних леді та джентльменів: зачіски, вбрання, аксесуари. Також розкрила гендерну проблематику через зародження феміністського руху, наголошуючи, що тогочасний спосіб життя жінок був досить гострою проблемою суспільства. Найяскравішим прикладом була незгода жінок на огляд лікарем-чоловіком, що мало фатальні наслідки [54].

Англійському джентльменству як соціокультурному явищу присвячена кандидатська дисертація російського історика О. А. Давиденка. Автор досліджує власне історію поняття «джентльмен», починаючи з ХІ століття, простежуючи його трансформацію. На думку автора, саме в ХІХ столітті це поняття набуло остаточного вигляду, що і проаналізовано в системі соціальних зв'язків та розкриваючи гендерні аспекти джентльменства. Особлива увага в дослідженні приділяється етиці та етикету, яким неухильно мав слідувати істинний джентльмен. Важливим також для даного

дослідження стало розкриття автором дисертації особливостей культури побуту та дозвілля джентльмена [24].

Переважна більшість робіт стосується положення та образу життя вікторіанських леді. Українська дослідниця Н. В. Залеток дослідила становище жінки у шлюбно-сімейних відносинах різних соціальних верств вікторіанської Англії. Проаналізувала ставлення суспільства дозаміжніх і самотніх жінок. У статті акцентується увага на ролі дружини у сім'ї, її правах та обов'язках. Авторка доводить, що більшість англійського жіноцтва «вікторіанської доби» була витіснена у приватну сферу життєдіяльності. Маючи значну кількість обов'язків, жінки користувались обмеженою кількістю прав. У вказаний період жінка перебувала в залежності від чоловіка або своїх родичів чоловічої статі. Покращення правового становища британок відбулось у другій половині XIX століття внаслідок внесення змін до законодавства [30].

Стаття О. А. Джумайло «Воспитание «ангела дома»: детство, девичество и культурные практики эпохи викторианства» є рецензією на книгу Крістіани Біндер «Від невинності до досвіду: (ре)конструкції дитинства в автобіографіях вікторіанок». Приклади, наведені в роботі, яскраво демонструють особливості виховання дітей «вікторіанської доби». Доводиться, що формування жіночої ідентичності було тісно пов'язано із матеріальними умовами, дисциплінарними практиками та психологічними фіксаціями [26].

Дослідниця Д. Б. Вершиніна намагається уявити узагальнений морально-психологічний портрет англійських леді в контексті їх виховання і манер на основі документальних джерел (листів і щоденників), а також художніх творів англійської літератури XIX століття. Авторка аналізує виховання дівчаток, зокрема їх навчання. Хоча, дівчаткам наймали вчителів та вихователів, проте основна увага приділялася танцям і музиці, саме ці вміння демонстрували освіченість леді. Проте, авторка наводить приклади, що дівчата постійно займалися самоосвітою. Але бажаний зразок жіночої

поведінки в Англії XIX століття був нерозривно пов'язаний з уявленням про жінку як про берегиню домашнього вогнища. Заміжжя залишалося нормативним інститутом для жінок, а ідея сім'ї організовувала життя більшості людей в англійському суспільстві, тому вся система виховання англійок була націлена на виховання майбутньої дружини і матері [17].

Цікавою є робота дослідниці О. М. Кірюхіної щодо повсякденного життя жінок та дітей в Англії другої половини XIX – початку XX століття в роботах художників-сучасників. Авторка розглядає зображення повсякденного життя жінок і дітей в Англії другої половини XIX – початку XX століття в якості імагографічних історичних джерел. Одяг і аксесуари, форми проведення часу демонстрували зміну соціальної ролі жінки і нове ставлення до дитини в англійському суспільстві. Вона доводить, що розглянуті твори відображали як реальну, так і бажану дійсність, виконуючи соціальне замовлення королівської монархії шляхом пропаганди високих моральних цінностей, необхідних для згуртування нації [38].

Російська дослідниця Л. Н. Марданова розкрила тему дитинства за «вікторіанської доби». Авторка змалювала звичайний день дитини, місце в ньому навчання та ігор, охарактеризувала дитячі ігри та іграшки. Описуючи домашніх улюбленців, авторка відзначила особливу роль поні в житті дитини. Л. Н. Марданова дійшла висновку, що культура дитинства в Англії за «вікторіанської доби» формувалася під впливом традицій, цінностей та моральних норм епохи [47].

Наступна група досліджень присвячена дозвільним практикам англійців «вікторіанської доби». Так, російська дослідниця У. Ш. Сайранова присвятила свої роботи дозвільним практикам аристократії у «вікторіанську добу». Зокрема, одна з робіт присвячена читанню. Читання газет подається як невід'ємна частина дня істинного джентльмена. В роботі наголошується на популярності соціальних романів Ч. Діккенса, У. Теккерея, Б. Дізраелі. В цей час також читали мемуари. Королева Вікторія зачитувалася мемуарами Фані Бьорні, англійської письменниці, дочки відомого органіста та композитора

Чарльза Бьорні, письменниці Агати Крісті та, навіть, сама писала щоденники [50].

Ще одне дослідження У. Ш. Сайранової присвячене подорожам за «вікторіанської доби». Авторка пропонує три класифікації подорожей: за метою, за місцем та за географічними параметрами. Так, метою подорожі могло бути: завершення освіти, відпочинок, робота та наукові дослідження. Територіальна класифікація, тобто за місцем подорожі, передбачалися такі місця: Британія, Європа, східні колонії, Росія. Географічні параметри передбачали морські подорожі, подорожі по континенту та подорожі до морського узбережжя. При цьому авторка детально розкрила лише першу класифікацію [49].

Про освітню мету подорожей пише І. І. Абрамова в роботі «Значение «Гранд-тур» в образовании и воспитании джентльмена». Гранд тур для багатьох аристократів був способом познайомити своїх синів зі світським товариством, дати їм можливість оволодіти навичками світського життя. Авторка показує, що на англійця, який не був у такій подорожі, дивилися як на неосвіченого. Відвідання інших країн також давало джентльменам можливість вивчити не тільки географію, культуру, а й мову. І. І. Абрамова також наводить приклади, коли молоді люди поверталися з 5–6-річної поїздки такими ж неосвіченими і невихованими, придбавши лише зовнішній лиск, кілька іноземних фраз і схиляння перед французької модою [12].

В рамках досліджень туризму також розглядаються подорожі вікторіанців. Так, в монографії А. Н. Дулова, К. А. Дюхової, Д. В. Юрчак «История путешествий и туризма» окремий розділ присвячено зародженню туризму в Англії та його родоначальнику Томасу Куку, який вперше здійснив організовану подорож в Британії. Пізніше, заснувавши власну фірму, він почав здійснювати організовані перевезення за межі країни із влаштуванням проживання у місцях відпочинку [28].

Таким чином, можемо бачити, що тема повсякдення королівського двору за «вікторіанської доби» не отримала належного висвітлення в

історіографії. Вона представлена розрізненими дослідженнями переважно російських науковців як істориків, так і філологів, культурологів тощо, а тому потребує комплексного дослідження.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база дослідження представлена кількома видами джерел: публіцистичні джерела, джерела особового походження, художні твори та візуальні джерела.

Публіцистика – це вид історичних джерел, що виникає в суспільній сфері. Публіцистика покликана висловлювати думку певної соціальної групи щодо суспільно значимої проблеми [36, с. 450].

В роботі використана праця Ізабелі Бітон «Посібник з ведення домашнього господарства», вперше опублікована в 1861 році. Ізабела народилася в Лондоні в багатодітній родині, тому з дитинства мала величезний досвід у догляді за дітьми. У віці 20 років вона познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком видавцем книг та популярних журналів Самюелем Бітоном. Ізабела постійно брала участь в роботі чоловіка і сама видавала окремі статті, а вже в 1861 році ці статті вийшли у вигляді окремої книги «Книга про ведення домашнього господарства місіс Бітон». І це була тільки скорочена назва, повна назва звучала наступним чином: «Книга домашнього господарства, що складається з відомостей для господині, домоправительки, кухарки, посудниці, дворецького, лакея, кучера, камердинера, покоївок, камеристки, різноробочої прислуги, прачки, годувальниці та покоївки годувальниці, медсестер і т.д. – а також, гігієнічні, медичні та юридичні замітки з історією походження, властивостей і використанням всіх речей, пов'язаних з сімейним життям і комфортом».

Довга назва влучно відображала ретельно зібраний авторкою матеріал. До цієї книги потрапили лише перевірені власним досвідом кулінарні та інші господарські рецепти, в тому числі лікарські. Окрім рецептів, тут були

правила сервірування та споживання їжі. Видання моментально стало бестселером і настільною книгою кожної британської господині.

Книга постійно розширювалася, поки в 1907 році не досягнула 74 глав і більше 2000 сторінок. До 1868 року було продано майже два мільйони копій, і станом на 2016 рік вона залишалася у друці. Між 1875 і 1914 роками це була кулінарна книга, до якої зверталися найчастіше [1].

Наступна група джерел – джерела особового походження – група видів історичних джерел, функцією яких є встановлення міжособистісної комунікації та автокомунікації. До джерел особового походження належать щоденники, приватне листування (епістолярні джерела), мемуари-автобіографії, мемуари – «сучасні історії», есеїстка, сповіді [36, с. 466].

Щоденники – група джерел особового походження, що мають автокомунікативний характер, тобто призначені для самого автора та не призначені для публічного сприйняття. Вони являють собою фіксацію побаченої, почутої, внутрішньо пережитої події, яка щойно сталася. У них нотуються переважно явища з особистого життя. Вони створюються по гарячих слідах, нерідко у той самий день, коли ці події відбулися. Це підвищує достовірність свідчень і дає можливість досліднику, спираючись на них, визначити ставлення населення до тих чи інших подій.

Так, щоденники королеви Вікторії налічують більше 43 тис. сторінок тексту і являють собою розповідь про її життя від першої особи, починаючи з 13 років практично до самої смерті.

На сьогодні збереглося лише 13 томів власноручних записів королеви Вікторії. Іншу частину щоденників, а саме 111 томів, переписала її донька Беатріс. На що принцеса витратила чотири десятиліття. За бажанням матері Беатріс виключила з рукописів фрази, які б могли образити когось з членів сім'ї. Більшість оригіналів потім було знищено.

В щоденниках знайшли відображення роздуми королеви Вікторії про її чоловіка – принца-консорта Альберта, замітки про подорожі

Великобританією, а також про важливі події в історії країни, Європи та світу [62].

Також в роботі були використані уривки щоденників Фанні Бьорні, англійської письменниці, доньки відомого органіста та композитора Чарльза Бьорні [4]. Ще юною дівчиною, з 16 років, Френсіс (повне ім'я) Бьорні почала вести щоденник, де записувала особисті та суспільні події від раннього правління Георга III до розквіту «вікторіанської доби».

Протягом п'яти років Ф. Бьорні була хранителькою мантиї королеви Шарлоти, тому була знайома з придворним життям. І, навіть, після особливого дозволу королеви для Френсіс піти у відставку, письменниця залишалася дружньою королівській родині [70]. Наближеність до королівського двору письменниці дала можливість описати моменти з повсякдення представників королівського двору. Саме в більш пізніх «Щоденниках і листах» (1842–1846 рр.) багато уваги приділяється подробицям придворного побуту [4].

Наступну групу джерел становлять мемуари письменників. Зокрема А. К. Дойла та Ф. М. Достоевського. Слід зауважити, що мемуари зазвичай пишуть люди освічені та культурні, бажаючи передати досвід пережитих подій. Необхідно пам'ятати, що мемуари відображають особистість людини та історичну свідомість суспільства в момент їх написання, а не під час подій, що описуються. Хоча мемуари і насичені великою долею суб'єктивізму, але часто подають ексклюзивну інформацію, що не була зафіксована в жодному з офіційних джерел [35, с. 295].

Російський письменник Федір Михайлович Достоевський відвідав Лондон в 1862 році. В своїх спогадах «Искания и размышления» він записав враження від Англії та англійців. Зокрема, серед його вражень: «Пам'ятаю, одного разу я зайшов в одне «Casino». Там гриміла музика, йшли танці, був натовп. Оздоблення було чудове. Але похмурий характер не залишав англійців і серед веселощів: вони і танцюють серйозно, навіть похмуро, мало не виробляючи па ніби з обов'язку» [3, с. 177].

Також Ф. М. Достоевський відвідав Всесвітню промислову виставку, про яку залишив досить суперечливі враження, коли помпезність заходу була одночасно і величною, і лячною. В той же час письменник побачив «погану» сторону життя вікторіанської столиці: проституція, розпуста, пияцтво [3].

Заслуговують уваги мемуари видатного шотландського письменника Артура Конана Дойла «Спогади і пригоди», в яких автор описав виховання хлопчиків в тому числі. Хлопчиків рано віддавали на виховання поза сім'ю: їх відправляли до навчальних закладів, часто закритого типу, де вони строго виховувалися. Саме А. К. Дойл в своїх мемуарах пише про суворе виховання хлопчиків в закритому навчальному закладі [2, с. 15–20].

Окрему групу джерел складають візуальні джерела, а саме картини. Картинам в історичних дослідженнях довгий час відводилася ілюстративна роль, їх застосовували задля привертання уваги, полегшення розуміння та сприйняття текстової інформації. Проте, вони є такими ж свідченнями та відбитками історичної реальності як і писемні, усні та речові джерела.

Зображення, створені очевидцями, можуть зовсім з іншого ракурсу дати уявлення про ідеологію епохи, побут, етнічні риси, події та містити зовсім несподівану інформацію для історика [56, с. 7].

Так, для характеристики повсякдення представників королівського двору «вікторіанської доби» було використано роботи англійського художника Джорджа Данлопа Леслі. Леслі народився в Лондоні, в сім'ї знаменитого художника Чарльза Роберта Леслі. Навчався в Королівській Академії мистецтв. Його перша виставка відбулася в 1859 році. У Джорджа була дружина Лідія, дочка Аліса і син Петро Леслі, який також був художником.

Авторська робота «Pot-Pourri» зображає леді, що контролює роботу служниці. Дана картина відображала звичний уклад життя англійських леді, які за тогочасними правилами і нормами мали все знати і вміти по господарству, але нічого не мали робити власними руками. Крім того, на

картині зафіксовано тогочасний одяг леді та їх служниць, меблі, посуд та, навіть, вигляд англійського двору, який видніється з вікна [5].

Картина Дж. Д. Леслі «Її улюблене проведення часу» зображає леді за читанням книги. Молода леді в окремій кімнаті, заставленій квітами, в зручному кріслі захоплено читає книгу. Окрім самого заняття, картина також «розповідає» про одяг, прикраси, меблі, інтер'єр кімнати [6].

Ще в багатьох своїх картинах Леслі змалював британських леді, їх вбрання, заняття, захоплення, звички, як-то в картині «Післяполудневий чай». Художник також зобразив забави дівчаток: іграшки, ігри та домашні улюбленці.

В даній роботі також були використані твори художника Джона Еверетта Міллє. Талант художника проявився у хлопчика ще в ранньому дитинстві і після переїзду в 1838 році в Лондон, батьки віддали його в Художню школу, організовану художником і викладачем живопису Генрі Сассо. У 1840 році Джон вступив до Королівської Академії мистецтв.

В його роботі «Міс Джеймс Уайетт молодша і її дочка Сара» автор зобразив батьківські стосунки. Одяг, зачіска вдало гармоніюють із холодним виразом обличчя матері. Це яскравий образ батьківства, коли матері досить мало часу проводили зі своїми дітьми, залишаючи їх на виховання нянь. Натомість діти душі не чаяли в своїх батьках, що і зображає щасливий вираз обличчя дитини, зверненої до матері. Поруч знаходяться книжка і лялька – звичні атрибути дитячого повсякдення. Руки героїні прикрашають витончені мереживні мітенки – рукавички без пальців, адже виходити без рукавичок вважалося непристойним [7].

Дитячу тематику продовжує картина «Портрет міс Девісон», на якій зображена дівчинка, вбрана в гарну сукню, із модною зачіскою. Навколо дитини знаходяться іграшки: віяло, лялька, а в руках вона тримає гармошечку. Коло дівчинки лежить жорстке овальне віяло, яке використовували як вдома, так і на вулиці для захисту від сонця [9].

Картина Дж. Е. Мілле «Місіс Бішоффшейм» оповідає про підпорядковану роль жінки по відношенню до чоловіка, що відображалось і в жіночій моді: багатошаровістю, обов'язковою наявністю корсета, численних нижніх спідниць. На картині зображене популярне в 1870-і роки віяло з пір'я [8].

Таким чином, в даній роботі використані публіцистичні джерела, джерела особового походження (щоденники, мемуари) та візуальні джерела, що дало змогу комплексно розкрити питання повсякдення королівського двору «вікторіанської доби»

1.3. Методи дослідження

Робота побудована на основоположних принципах пізнавального процесу: історизму, об'єктивності, всебічності. Принцип історизму вимагає вивчення реальної історії в її конкретному розмаїтті, вияву історичних фактів і на цій основі мисленого відтворення історичного процесу, розкриваючи його логіку, закономірність розвитку. Даний принцип дозволив простежити особливості повсякденного життя королівського двору, враховуючи внутрішньополітичні та загальнокультурні обставини розвитку Англії «вікторіанської доби».

Серед загальнонаукових методів були використані методи аналізу і синтезу: метод узагальнення, системно-структурний метод та функціональний метод.

Значну роль в даному дослідженні відігравали методи аналізу і синтезу. Метод аналізу – метод дослідження, що полягає в уявленому розкладанні цілого на складові, виділенні окремих сторін, вивченні кожного елемента окремо як частини цілого. Але аналіз сам по собі не являється єдиною метою наукового дослідження, яке прагне відтворити ціле, зрозуміти його структуру, характер його функціонування. Ця мета досягається подальшим теоретичним синтезом. Мета синтезу – дослідження, що полягає в уявленому

поєднанні частин в єдине ціле і збагненні цілого в його єдності. Аналіз і синтез як методи наукового дослідження виступають в органічній єдності. За допомогою аналізу та синтезу відбувався процес дослідження окремих складових образів леді та джентльменів задля поєднання окремих характеристик у єдиний образ для леді та образ для джентльмена, характерний «вікторіанській добі».

Серед загальнонаукових методів важливе місце посідає системний аналіз, застосування якого потребує і вивчення систем організації діяльності. Сутність його полягає у комплексному дослідженні великих і складних об'єктів (систем), дослідженні їх як єдиного цілого з узгодженим функціонуванням усіх елементів і частин. Системно-структурний метод дозволяє розкрити об'єкт, що досліджується, у його взаємозв'язку, як цілісний механізм з усіма його основними рисами, і водночас, на основі цього простежити структурні зміни. Даний метод дозволяє розглянути окремі розваги представників королівського двору, що складають систему звичного дозвілля аристократії.

В роботі використовувався метод порівняння. Порівнюючи кодекс поведінки леді та джентльмена, було визначено нерівноправність їх положення в суспільстві, що дало поштовх феміністичному рухові.

В процесі дослідження окрім загальнонаукових методів використовуються також і спеціальнонаукові, вони дають змогу більш детально розглянути кожне конкретне питання дослідження.

Отже, вище зазначені наукові методи дозволяють досліджувати повсякденне життя королівського двору «вікторіанської доби», розкриваючи як щоденні практики, так і святкові, урочисті.

РОЗДІЛ 2

ВІКТОРІАНСЬКИЙ КОДЕКС ПОВЕДІНКИ

2.1. Правила поведінки для леді

Правління королеви Вікторії внесло значні корективи у життя британських леді. На відміну від попередників, королева Вікторія не мала наміру та бажання вести розгульний спосіб життя. Вихована в умовах суворої дисципліни, вона власноруч складала правила поведінки для придворних і сама їх дотримувалася. Того ж вимагала і від оточуючих. Тому у вищих класах британського суспільства існував життєвий розклад, порушення якого загрожувало втратою репутації в очах світу.

Королева Вікторія не мала потягу до розгульного життя. Навпаки, своєю поведінкою вона задавала тон для всього королівського двору. Вона сама обрала собі чоловіка, свого кузена, – принца Альберта Саксен-Кобург-Готського, в якого була закохана. При цьому, в силу своєї посади їй самій довелося зробити йому пропозицію, оскільки ніхто не міг освідчитись королеві. Це був приклад щасливого шлюбу, в якому народилося дев'ятеро дітей [27, с. 10–11].

Альберт, чоловік королеви, так і не став королем. Його статус при дворі був визначений як Prince Consort, що дослівно перекладається як принц-чоловік. Проте, для Вікторії він був більше ніж просто чоловік, він був її радником, помічником, управителем та організатором. Вона могла покластися на нього в будь-якій складній ситуації.

Після смерті Альберта Вікторія все життя носила траур і, навіть, прислужі при дворі заборонила посміхатись і носити одяг будь-яких кольорів, окрім чорного. Покоївки до кінця її днів мали змінювати рушник в кімнаті чоловіка, виносити нічний горщик та готувати для нього одяг на день [27, с. 12].

Приклад королівського сімейного життя призвів до того, що в Британії в ХІХ столітті укорінився культ сім'ї. Люди всіх рівнів і класів з великою

повагою ставилися до прикладу, який подавала королева Вікторія. Ці цінності були присутні і були значущими в різних колах суспільства, перш за все серед аристократії, буржуа (надвеликі і великі), в середніх прошарках, і проникали навіть в нижчі класи. Люди абсолютно різних рівнів намагалися дотримуватися запропонованих моральних і релігійних настанов.

Зокрема, були випрацьовані правила поведінки для леді. Леді вважалася дружина лорда або баронета у Великобританії, а також заміжня жінка аристократичного кола [46]. Так, леді були освіченими, проте вони не мали демонструвати свій розум, почуття та емоції [18, с. 185]. Жінки вищих прошарків суспільства могли все своє життя займатись самоосвітою. В домі з великою бібліотекою вони мали можливість дізнатись багато нового для себе і часто користувалися цією нагодою (див. Додаток А). Для молодих жінок було таке правило, що вони мали займатись з гувернантками в класній кімнаті, і переходити звідти до вітальні, якомога менше часу приділяючи домашній роботі.

Самоосвіта та заняття з домашніми вчителями часто були доповненням до освіти в пансіонах. Зазвичай в них вивчали той самий комплекс предметів, що дівчата могли отримати і вдома, але там, по-перше, майбутні леді перебували у більш суворій атмосфері, а, по-друге, в пансіонах значно більшим був акцент на трудовому вихованні. Наприклад, Розамонда Вінсі з роману Джордж Еліот «Мідлмарч» отримала освіту в кращому в графстві пансіоні міс Лемон, де, як зазначає автор, «благородних дівиць навчали всьому, що необхідно знати світській дамі – до окремо оплачуваних уроків, як входити в карету та як виходити з неї» [10, с. 102].

В Англії XVIII–XIX століття існував певний ідеал жіночої поведінки, канон істинної леді, наслідуючи який дівчата мали в ранньому віці: тримати себе в чистоті, бути витонченими, елегантними, тихими та спокійними [17, с. 95].

Для підтримки цього образу леді мали виконувати конкретні правила. Наприклад, незаміжній леді та жінці до тридцяти років не слід було

знаходитися в компанії чоловіка без присутності свахи або родички. Виключенням був лише той випадок, коли рано вранці вона йшла до церкви, але, навіть, тоді їй мала супроводжувати або інша леді, або родич чоловічої статі, або прислуга. У випадках же, коли їй молодша сестра не могла її супроводжувати, так само як гувернантка або покоївка, їй рекомендувалося залишатися вдома та обмежитися прогулянкою садом [27, с. 30].

За жодних обставин леді не мала сама приходити до чоловіка, лише у випадку, коли їй була потрібна порада професійного чи ділового характеру, яку ніхто не міг їй дати, окрім цього чоловіка. Мається на увазі похід до певного професіонала за порадою, наприклад, до лікаря, юриста тощо.

Леді не повинна носити зранку перли або діаманти. Також вона не могла з'явитися на прийомі, або просто на вулиці, без рукавичок.

Леді ніколи не мала танцювати з одним і тим самими партнером тричі поспіль. Два танки поспіль з одним і тим же партнером звертали на себе увагу. Якщо молоді люди були неодружені, то свахи одразу починали перешіптуватися про заручини. Три танки поспіль було дозволено лише принцу Альберту та королеві Вікторії.

Під час танців дівчата сиділи на добре освітленому диванчику або стільцях в рядочок, а молодики підходили до них, аби записатись в бальну книжечку на певний номер танцю [27, с. 168].

Леді ніколи не мала перебивати співрозмовника, а зустрівшись зі знайомою чи знайомим, робити вигляд, що не впізнала їх. Тільки особливі випадки передбачали таку поведінку. Але при цьому тільки леді було дозволено перервати чи зупинити нахабу, якщо він був надто наполегливий, знову і знову нагадував їй про їхнє знайомство, яке вона не хотіла визнавати. При цьому рекомендувалося застосовувати пильний та льодяний погляд за абсолютного мовчання. Вважалося, що цього було достатньо. Якщо ж ні, то рекомендувалося застосувати холодний кивок. Після цього слід було одразу віддалитися. Якщо не допомагала холодність, то в екстремальних ситуаціях леді могла відповісти нахабі: «Сер, не мала честі бути з вами знайомою!».

Під час розмови голос леді мав завжди звучати рівно та гідно, не залежно від обставин. Емоції не віталися, оскільки вони видавали істинні почуття, які, за етикетом, вчили приховувати з дитинства. Надмірна радість чи захват видавали недосвідченість в світських манерах, а це характеризувало леді не з найкращого боку.

За допомогою спеціальних вправ вчили тримати голову, спину, поставу, зберігати необхідний вираз обличчя, на якому єдине, що було дозволено у випадку захвату, – легка посмішка та вигук «Це чарівно!», а у випадку невдоволення – підняти брови. Розслабити спину могла справжня леді лише в своїй кімнаті перед своєю покоївкою [27, с. 341].

Також леді не ризикували займатись будь-якими фізичними вправами, окрім танців. Дуже невелика кількість леді в цей період захоплювалися полюванням; полювання стало поширеним в більш пізній вікторіанський період [52, с. 494].

«Вікторіанська доба» також прославилася своїми протиріччями. З одного боку леді працювали вдома на рівні зі служницями, а з іншого – за етикетом їм слід було робити абсолютно протилежне. Тому, кожна чинила у відповідності до своїх фінансових можливостей. І, навіть, якщо леді були достатньо заможні, щоб виконувати всі правила, то, не беручись за жодну роботу і, навіть, не спостерігаючи як вона робиться, вони вчили кухарку білувати кроля, кучера запрягати коней, садівника стригти траву та кущі, а теслю ставити замок в двері. Покоївкам діставалося найбільше вказівок леді. Кожна господиня вважала себе експертом в чищенні меблів, пранні білизни, поліровці срібла [27, с. 342]. Зокрема, часто від цього страждала прислуга, яка постійно отримувала вказівки господині, що, навіть, було зображено на картинах того часу (див. Додаток Б).

Показовим є окреслення ролі жінки у вікторіанській сім'ї, подане Ізабель Бітон в її книзі 1861 року «Посібник з управління домашнім господарством». Вона пише, що домогосподарку можна порівняти з командуючим армії або президентом підприємства. Щоб досягти поваги,

успіху та комфорту для всієї родини, вона повинна була вміти вести справи розсудливо та ґрунтовно. Як підкреслює Ізабель Бітон, господиня в домі мала вміти організувати слуг, доручати їм завдання, контролювати їх, що зовсім не просто [1, с. 4].

Місіс Ізабель Бітон була найвідомішою домогосподаркою ХІХ століття. Народилася вона в Лондоні в 1836 році. Вона була найстаршою в родині, що налічувала 21 дитину, тому мала великий досвід догляду за братами та сестрами, а також щодо всієї домашньої роботи. В 21 рік вона вийшла заміж за відомого видавця журналу «Домоведення» Семюела Бітона. Ізабела була досить активною жінкою, тому повсякчас брала участь в роботі чоловіка та сама почала писати статті, переписуватись із читачами та публікувати їхні рецепти, які напередодні сама перевіряла на власній кухні. Пізніше вона видала книгу «Посібник з управління домашнім господарством» з ілюстраціями, які допомагали зрозуміти суть її рецептів.

Книга мала наклад у 60 тисяч екземплярів, які розлетілися миттєво. Тож, видання стало бестселером свого часу. Її «Домоведення» включало в себе все, від детальних та зрозумілих кулінарних рецептів приготування їжі та виготовлення миючих засобів до зібраних рекомендацій стосовно догляду за хворою дитиною, порадами як приймати гостей, правилами сервірування столу [27, с. 233].

Роль леді в суспільному житті країни була мінімальною. Жінки середнього класу брали участь в багатьох благодійних акціях, базарах, чаюваннях, заходах зі збору коштів. При цьому їм самим вступати в будь-який контакт із бідними не рекомендувалося. По-перше, спілкуючись з безхатьками, які роками не милися, можна було легко захворіти на тиф або дизентерію, по-друге, розпочинати розмову самій вважалося принизливим [27, с. 343].

Незначна роль леді в суспільному житті ґрунтувалася на концепції «розподілу сфер», згідно з якою життєдіяльність суспільства розподілялася на сфери – публічну та приватну. Публічна сфера – політика, економіка,

юридичні права та обов'язки була сферою реальної влади і належала чоловікам. Жінкам залишалася приватна сфера – затишок в родині, організація сімейного побуту та ведення господарства, піклування про дітей [30, с. 84].

Хоча придворні леді не знали трудового життя та його інтересів, відмінною ознакою леді стало ледарство, проте, залишалися жінки, які жили активним та корисним життям: одні – життям колишнього домашнього типу, інші – сучасним філантропічним та духовним життям [52, с. 495].

Переважно жінки мали піклуватися про чистоту та затишок в домі, про наявність домашнього частування, виховували дітей та допомагати чоловіку. При цьому більшу частину роботи виконувала прислуга. Жінка також мала влаштовувати звані обіди та вечори, щоб підтримувати престиж свого чоловіка, а також запрошувати в дім нових людей для можливих економічно вигідних угод. В той же час вона мала залишати час на дітей, а також займатись самоосвітою. Немалу частину часу займали церковна служба, молитви та релігійні свята [42, с. 156].

Концепція розподілу сфер разом із культом домашнього вогнища та кодексом чистоти стали основою суспільної свідомості. Такий же суспільний уклад пропагувала сама королева Вікторія, яка виступала зразком жіночності і домашнього затишку. В очах суспільства вона завжди намагалася виглядати матір'ю і дружиною. Тому практично всюди Вікторія з'являлась разом із чоловіком та кількома дітьми, як взірць сімейної стабільності і материнства [30, с. 85].

Вікторіанська дружина була «обличчям» свого чоловіка. За її виглядом оточуючі могли говорити про достаток родини, фінансові успіхи чи невдачі голови сімейства. Тому жіночі туалети намагалися створювати розкішними та бездоганними в усьому. Особливо у жінок цінувалися осині талії. Об'єм талії протягом всієї «вікторіанської доби» був своєрідним фетишем для дам. Силуети та фасони суконь змінювалися, але мода на струнку талію залишалася незмінною досить довгий час. Через це у «вікторіанську добу»

були поширеними найрізноманітніші за формою, конструкцією та способами виготовлення корсети [18, с. 186].

Так, аби підкреслити тонку талію виконували досить об'ємні спідниці, під які надягали крінолін – жорсткий каркас з кінського волосся. Криноліни були не тільки модним предметом гардеробу, а й джерелом безлічі жартів і забавних історій. Наприклад, одного разу одна американська жінка не помітила, що їй потрапила під поділ сукні сигарета. Поки вона стояла на місці, відсутність повітря під важкою спідницею не давала можливості сигареті спалахнути, але як тільки вона зробила крок, весь поділ її сукні запалав. На щастя, спідницю швидко загасили і ніхто не постраждав [67].

В 1830-ті роки на зміну однотонним тканинам прийшли тканини з різноманітними візерунками. Популярні східні мотиви, смужки, квіткові орнаменти просто заповнили країну. В 1840-ві роки Британію полонила мода на шотландку. Ще десятиліття потому різноманіття тканин, фактур і малюнків стало просто величезним. Проте, відбувся негласний поділ кольорів між різними віковими групами. Молодь ходила в нарядах пастельних тонів – рожевих, блакитних, білих. Старше покоління обирало чорні, сині, темно-зелені, темно-червоні тканини. Гардероб заможної вікторіанської леді складався з домашніх (або вранішніх) суконь, суконь для прийомів, суконь для візитів, суконь для прогулянок, суконь для вечері, вечірніх суконь, бальних суконь, суконь для поїздок в екіпажі та амазонок. Потягом дня англійка XIX століття перевдягалася деколи по шість-сім разів, адже з'явиться в певному місці у невідповідному комплекті було недопустимим [18, с. 187].

Наприклад, про кузину Моллі Хагес, яка вийшла заміж та переїхала в Гвензі, писали, що вона зберегла всі звички, отримані у своєму місті: «На сніданок вона вдягала симпатичний халатик, розшитий квітами. О десятій годині вона перевдягалась в простий діловий костюм, пошитий кравчиною для виходу за покупками. Після повернення вона змінювала його на більш зручний одяг, а зверху вдягала робочу безрукавку, коротшу за юбку, щоб не

забруднитись. Її знімали для ленчу, а потім вдень вона вбиралась в гарні сукні, щоб здійснювати візити. Коли ми, дещо стомлені від старань виглядати прекрасно та бути дуже ввічливими, поверталися додому, вільна сукня для чаю була саме тим, що потрібно. В ній вона і залишалася доти, доки не було потреби переодягтися для вечері» [27, с. 269].

Проте, більшість вважала, що трьох туалетів на день з двома додатковими сукнями для вечірніх заходів достатньо. Наприклад, багата тітка Станборі з твору Тролоппа «Він знав, що він був правий» мала на день п'ять суконь з чорного шовку: одна для церкви одна для вечірніх прийомів, одна для виїздів і дві для прийому візитерів дому. Тітка Станборі жила поруч з головним собором, тому кращий наряд вона вдягала до церкви [27, с. 270].

У виборі гардеробу також була велика кількість правил. Наприклад, веселий наряд зранку або під час прогулянки на вулиці вважався вульгарним. Те саме стосувалося і шовкових та бавовняних рукавичок, які у порядної жінки мали бути зі шкіри козляти (лайкові). Заміжні жінки мали вдягатися багатше та ошатніше, ніж незаміжні. Капор на голові був доречним для екіпажу чи кебу. Носити його в інший час було поганим смаком [27, с. 265].

Для опери вимагалась сукня із декольте, для театру – менш відвертий туалет, для мюзик-холу – висока блузка, якщо, звичайно, ввечері не планувалося продовження святкування, де вимагався інший наряд. В ресторани вдягались по-різному: в кращі приходили в сукнях з глибокими вирізами, в менш престижні – у вихідних костюмах або у вечірніх сукнях [27, с. 269].

Одяг для леді практично повністю приховував фігуру з голови до п'ят. Працювати або займатись спортом в таких нарядах було неможливо. По кілька годин на день дами проводили час, вбираючись (одягаючись та переодягаючись) у різноманітні наряди: для дому, для вулиці, для гостей, для виходу, для вранішніх візитів, для вечірнього виходу тощо.

Жінки початку ХІХ століття вбирались в легкі романтичні сукні із завищеною талією та вечірні шовкові сукні переважно світлих тонів. Через

невелику кількість спіднього одягу ця мода була наближена до сучасної. Проте, скоро це змінилось. На голе тіло почали вдягати легку сорочку, на неї корсет, потім поверх ще одну приталену сорочку. В 1850-х роках кількість сорочок, яка до цього постійно збільшувалась, скоротилась у зв'язку з приходом криноліну та металевого рамного каркасу, що надягався для збільшення пишноти спідниць. На кринолін вдягалась нижня сорочка, яку покривала нижня спідниця, що зав'язувалась петлею на талії. Завершувався наряд верхньою спідницею. Панталони, або їх ще називали жіночі кальсони, ввійшли в моду через те, що кринолін, балансує, відкривав ноги. Панталони частіше були фланелеві та опускались трохи нижче колін. Мода на кринолін трималась десять років. Потім для надання форми жінки почали вдягати нижні спідниці з кінського волосся, що зав'язувалась на талії. В 1880-х роках вони трансформувалися в підкладку з кінського волосу, яку кріпили позаду нижче талії, бо в моді був «відклячений зад», як його називали в народі. В 1900 році в моду увійшов строгий костюм з підкресленою талією та звуженим низом під назвою «русалка». Рукава були злегка припіднятими, проте «ліхтарів» вже не було [27, с. 272].

Проте, корсет залишався головним елементом жіночого одягу. Його затягували так сильно, що тиск від нього на внутрішні органи прирівнювався до ваги в 21 фунт, а в деяких випадках і в 88 фунтів (44 кілограма). Час, коли дівчина починала носити замість ліфа корсет свідчив про її входження до дорослого життя. Вона вже не брала участі в гамірних іграх з братами, а ходила, високо піднявши голову, і відпрацьовувала ходу.

Перші корсети затягнути надто сильно було неможливо, адже обметані нитками отвори тканини, через які проходила шнурівка, швидко рвалися. З 1820 року почали використовувати металеві гачки та петлі і дами різко схудли, отримуючи все більш тонкі талії. Деякі заходили так далеко у своєму прагненні бути гарними, що видаляли собі нижні ребра [27, с. 273].

Тугі корсети та велика кількість одягу важкої ваги спричинювали те, що велика кількість дам скаржилися на постійну втому та нездатність пройти

навіть невеликі відстані. Адже наприкінці століття жінки, що сліdkували за модою, носили на собі вагу в 37 фунтів (18,5 кілограмів).

Така кількість одягу була пов'язана з кількома причинами. По-перше, через страх застудитися. Адже застуда легко могла перерости у більш серйозні захворювання. По-друге, через статус, адже пристойна дівчина не мала демонструвати через сукню свої форми.

Дами цього часу були досить скромними у стосунках одна з одною. Вони могли показатися перед подружками в одних лише нижніх спідницях, але ніколи без них. В ліфі та панталонах жінки могли показатися лише перед своїми покоївками [27, с. 276].

Особисті смаки не були визначальними, головними. Власний смак мав залежати від того, що вважалось гарним та прийнятним іншими дамами товариства. Демонструвати свій смак розцінювалося як своєрідність, дивацтво та не віталось в Англії ХІХ століття [27, с. 266].

Якщо в товаристві з'являлась модна дама, то всі деталі її одягу моментально брали на замітку, обговорювали та копіювали [27, с. 269].

Королева Вікторія стала засновницею весільної традиційної білої сукні, які існує і досі. До неї королівські весільні сукні виготовляли з важкої парчі та оксамиту частіше фіолетового або червоного кольорів. Наречена ж обрала сукню білого кольору, виготовлену з шовку та мережива. Вікторія особисто наполягла на тому, щоб тканини були британського виробництва, тим самим звертаючи увагу англійських модниць на вимираюче ремесло. З того часу весільні сукні білого кольору стали традицією як для монархів, так і для простих людей [67].

Саме весільне застілля влаштовували під час сніданку, а наприкінці століття, коли вінчання почали призначати на третю годину, застілля відбувалися під час обіду чи вечері. Юна сім'я деякий час сиділа разом із гостями, а потім йшла перевдягатись для своєї весільної подорожі, в яку відправлялись ще при світлі дня.

До спинки їхньої карети прив'язували старі черевики нареченої на знак того, що з цього моменту вона вже належить не родині батька, а власному чоловікові. Для того, щоб все вдало склалося в першу шлюбну ніч, в карету до молодят кидали старий башмак. Наступного дня подружки нареченої приходили в батьківський дім, щоб допомогти розіслати весільні листівки. Листівки замовляли завчасно нареченою та нареченим. На зовнішній стороні вказувалося ім'я нареченого, а на внутрішній – дівоче ім'я нареченої. Ці листівки надсилали всім знайомим, аби повідомити, що вінчання відбулося, і становище обох молодят змінилося. Якщо якісь знайомства молодята не мали наміру продовжувати, таким людям листівка надсилалась без зворотної адреси. Гостям, що не мали можливості бути присутніми на весіллі, надсилали листівку зі шматочком весільного торта. Іноді молодята самі відвідували таких знайомих, тоді наречена протягом року надягала весільну сукню без вуалі. Під час таких візитів нареченим на десерт подавали весільний торт [27, с. 175].

Традиційна концепція жіночності, розроблена в першій половині XIX століття, робила жінку свого роду власністю чоловіка, прикрасою його будинку. Вона сама не могла змінити свого соціального становища, їй залишалось приймати із вдячністю те, що пропонували чоловіки [54, с. 50].

В другій половині XIX століття відбувалася соціальна демократизація, що виражалася у збільшенні ролі жінки в громадських справах та поступовому зрівнянні в правах жінок та чоловіків. На культурному рівні це проявилось у формуванні раніше невідомого вікторіанцям типажу нової жінки, яка відрізнялася від традиційної жіночної жінки активністю та незалежністю. Наприклад, зрушення відбулися в економічній сфері. Актом про майно заміжніх жінок 1870 року за ними було закріплено право власності на майно, яким вони володіли до шлюбу. Раніше все майно жінок після укладення шлюбу переходило в розпорядження їх чоловіків [24, с. 100].

Жінки все частіше з'являлися в публічних місцях, наприклад у вагонах залізничних составів. Ближче до кінця XIX століття серед жінок

поширюється мода на паління, яке вважалося виключно чоловічим заняттям, що говорить про емансипацію в повсякденних практиках [24, с. 101].

Королева визначила «вікторіанський стиль», що торкався усіх сфер життя: від чайних церемоній до фасонів одягу. Приналежність до вищого класу суспільства вимагала суворого виконання правил етикету. Відданість умовам, обов'язок, респектабельність або бажання здаватися респектабельними визначали спосіб життя вікторіанців. Бажаний зразок жіночої поведінки в ХІХ столітті був нерозривно пов'язаний з уявленням про жінку як хранительку домашнього вогнища, що безпосередньо відбивалося на вихованні та манерах англійської аристократки. Заміжжя залишалося нормативним інститутом для жінок, а ідея сім'ї організовувала життя більшості людей в англійському суспільстві, тому вся система виховання англійок була налаштована на виховання майбутньої дружини та матері. В той же час протягом ХІХ століття почала проявлятися зацікавленість англійських жінок подіями соціального життя, які виходили за рамки тільки домашніх справ, почався процес пробудження жіночої свідомості, що яскраво демонструє прагнення англійських леді до самоосвіти.

2.2. Основні правила для джентльменів

У «вікторіанську епоху» в суспільстві склалися уявлення про основні якості англійського джентльмена. Значною мірою цьому сприяв спосіб життя і риси характеру принца Альберта, чоловіка королеви Вікторії. Альберт виявився ідеальним чоловіком. Він тактовно відсторонився від вирішення політичних питань, хоча в період вагітності дружини та в перший час після пологів (у них було дев'ять дітей) оберігав королеву від важливих державних справ. Альберт був турботливим, діяльним, тактовним. Всі ці якості відповідали образу істинного джентльмена. Незворушність, деяка холодність, здатність нічому не дивуватися лежали в основі поведінки спочатку денді, а потім «у спадок» дісталися і вікторіанським джентльменам. З жінками вони

спілкувалися спокійно, рівно, як в домашній обстановці, так і на людях, галантно опікуючись ними. Джентльмен був немислимий без занять спортом і загартування [18, с. 184].

Зміст поняття «джентльмен» постійно зазнавав змін. Починаючи із Середньовіччя до початку XIX століття. Спочатку джентльменами вважали чоловіків шляхетного походження, які володіли землею. В середні віки так називали представників нетитулованого дворянства – лицарів і нащадків молодших синів феодала. Досить довгий час джентльменами називали переважно представників знаті, тому і акцент робили на відповідних ознаках – належність до знатної сім'ї, володіння гербом та відповідному способі життя, в тому числі у відсутності необхідності працювати заради заробітку. Але поступово критерії стали розмиватися, почали цінувати і освіту, і виховання, і манери, і почуття власної гідності. Вже у XVII столітті публіцисти звернули увагу на культурний аспект цього питання, саме публіцисти почали оспівувати внутрішні якості джентльмена. Завдяки цьому джентльмен виявився не просто аристократом, а й носієм персональних достоїнств. У XIX столітті джентльмени брали участь в управлінні державою, робили військову кар'єру [18, с. 185].

Вікторіанський джентльмен прославився завдяки своїм високим моральним якостям: був законослухняним, гарним сім'янином, поважав порядок, його будинок – фортеця. І нікому не повинно бути діла до того, які бурі вирують за її стінами. Він усіма шанований член суспільства, який піклується про благо бідняків, охоронець моральності і гонитель пороку. Джентльмен майже ніколи не завдає болю і страждань, а, навпаки, зайнятий усуненням перешкод, які заважають вільному і невимушеному спілкуванню, погоджуючи свої вчинки з діями і словами інших людей. Спілкування з ним комфортне і зручне для оточуючих. Велике значення також надавалося придушенню своїх почуттів, здоровому глузду і відсутності уяви, що часом робило спілкування з ним нудним і навіть стомлюючим в силу того, що йому було важко висловити глибину своїх почуттів [32, с. 37].

Особливо цінувалися такі риси як м'якість та благородство манер, твердість та енергійність в діях. Особлива увага приділялася фінансовому збагаченню. Зокрема, отримання статків нечесним шляхом або через торгівлю діяльність вважалося недостойним джентльмена. Торгівля як рід діяльності була неприйнятною для джентльмена, оскільки традиційно вважалася заняттям людей з вульгарними манерами та завжди була пов'язана з обманом, тоді як джентльмен не міг обманювати апіорі [24, с. 86].

Під час правління королеви Вікторії нормативні рамки поведінки джентльмена оформлювалися різними посібниками з джентльменської поведінки. Ця поведінка являла собою особливу форму маскулітності, в основі якої була вимога демонструвати бережне та ввічливе ставлення до жінки. Разом з тим у «вікторіанську добу» відбувалася поступова демократизація суспільства, на фоні якої представники середніх класів намагалися підвищити свій соціальний статус та отримати визнання в якості джентльменів [24, с. 101].

В 1875 році вийшла книга «Посібник з етикету для джентльменів» під авторством Сесила Б. Хартлі. Більшість з цих правил є актуальними і на сьогодні. Наприклад, залишатись ввічливим, навіть, якщо ваш опонент абсолютно неправий. Краще перевести розмову на іншу тему, ніж продовжувати доводити свою правоту.

Джентльмену слід також зберігати свою позицію щодо політичних питань, але не виставляти її напоказ за кожної нагоди і в жодному разі не переконувати інших погоджуватися із його думкою. Слід спокійно вислухати думки людей на обговорювані теми, а якщо джентльмен не може з ними погодитись, то йому слід ввічливо відхилити їх. І, навіть, якщо через це опонент вважатиме цього чоловіка поганим політиком, проте він буде вимушений визнати його джентльменом.

Джентльмену ніколи не слід перебивати співрозмовника. Грубо виглядало виправлення співрозмовника в питаннях, в яких він не до кінця впевнений, особливо якщо про це не просили. Ще одним грубим порушенням

етикету була спроба забігти наперед в історії, яку розповідає інша людина, або намір самому закінчити цю історію. Деякі люди після такого вчинку просять пробачення, визнаючи, що зіпсували гарну історію своїми поганими манерами, проте це вже не виправляє суть проблеми. Вкрай непристойним вважається сумнів в здатності співрозмовника добре розповісти анекдот.

Дуже невихованим було проявляти ознаки втоми під час довгої промови іншої людини, і зовсім непристойно було поглядати на годинник, читати листа, гортати книгу або будь-яким іншим способом показувати втому від співрозмовника або його теми.

Під час групового спілкування ніколи не слід говорити одночасно з іншою людиною і ніколи не слід намагатись заглушити когось іншого, підвищуючи свій голос. Ніколи не слід проявляти зарозумілості і не спілкувати в диктаторській манері; краще, щоб спілкування залишалось люб'язним, щирим та позбавленим манірності. Також під час групової розмови не варто прагнути зосередити всю увагу на собі. Грубим також вважалося намагання вступити в розмову з однією людиною, прагнучи відвести її, щоб поговорити наодинці.

Джентльмену слід пам'ятати, що дотепна людина може стати втомливою та видаватися невихованою, коли прагне повністю заволодіти увагою компанії. У спілкуванні слід уникати кліше та не використовувати цитати надто часто. Цитати зрідка прикрашають мову як доповнення в розмові, часті цитати вважалися втомливими та свідчили про поганий тон. Слід було мати на увазі, що педантизм – це ознака не інтелекту, а дурості. Джентльменові рекомендувалося говорити правильно, але не бути затятим прихильником формальної точності фраз. Також не слід акцентувати увагу на помилках інших людей в мові. Вказувати на неправильно вимовлені слова вважалося невихованим.

В розмові з іноземцем, який не володіє англійською досконало, рекомендувалося слухати його, не намагаючись підказати, вставити необхідну фразу. Також не слід було виказувати нетерплячості словом чи

жестом, якщо співрозмовник робить паузи чи грубі помилки. Рекомендувалося, якщо джентльмен володіє мовою іноземця, одразу повідомити йому про це. Це не буде розглядатись як хвастощі знаннями, а як доброзичливість, адже іноземцю в іншій країні приємніше говорити рідною мовою.

Якщо джентльмен відвідував леді, то свій капелюх, трость чи парасольку він брав із собою до вітальні і тримав в руках при зустрічі з господинею. Залишати їх в холі вважалося нечуваною вольністю та поганим смаком, оскільки лише члени сім'ї або дуже близькі люди могли собі дозволити так поводитись. Зайти до дами, не маючи в руках циліндра, прирівнювалося до того, що зайти до неї в спідній білизні, оскільки таким чином він підкреслював, що був із нею в близьких (інтимних) стосунках. Тільки після рукостискання він клав всі ці речі на найближче крісло чи стіл або продовжував тримати в руках в залежності від того як він себе зручніше почував. Йдучи, джентльмен надягав капелюх тільки в холі, і в жодному випадку не при дамі.

Вирушаючи разом з леді на прогулянку верхи або йдучи разом з нею вулицею, чоловік завжди мав знаходитись по відношенню до супутниці з боку дороги, щоб захистити її від несподіванок з боку перехожих чи проїжджаючих повз.

Зустрічаючи малознайому леді на вулиці або в парку, чоловік чекав, доки вона перша кивне йому чи привітається з ним. Тоді і тільки тоді він припіднімав свій головний убір в привітанні. Інакше, здійснюючи перший крок, джентльмен міг скомпрометувати леді [27, с. 339].

Також, зустрічаючи малознайому даму, чоловік не повинен починати розмову з нею, якщо вона сама не заговорила з ним, з тієї ж причини, що і вітатися.

Зустрічаючи на вулиці гарну знайому, яка бажала поговорити, ознакою гарного тону для джентльмена вважалося, якщо він йшов деяку відстань в тому напрямку, в якому направлялася дама. Вважалося непристойним

змусити леді стояти і говорити на вулиці. Цим вона могла накликати на себе погані розмови.

Підіймаючись сходами разом з леді, чоловік мав бути трохи попереду, а спускаючись – трохи позаду. Саме таким чином дамські черевички не потрапляли в поле його зору і він був вільний від спокуси зазирнути дамі під спідницю.

Користуючись послугами візника в компанії леді, чоловік завжди сідав в екіпажі спиною по ходу руху. Він не міг сісти поруч із дамою, якщо не був її чоловіком, братом, сином або батьком. Виходячи з екіпажу, він допомагав вийти дамі, намагаючись при цьому не наступити на її сукню.

В театрі, на концерті чи в музичному салоні джентльмен мав пройти першим, щоб знайти потрібні місця для себе і для своєї дами.

Джентльмена завжди потрібно представляти першим леді, а не навпаки. Вважалося, що це честь для нього. У світі молодший за чином завжди представляється старшому. Джентльмен не мав палити при дамі [27, с. 340].

Індустріальна революція серйозно вплинула на становище чоловіків. Тепер вони особливо відчували свою владу, силу і перевагу в сімейному житті і майнових відносинах. Чоловік прирівнював свою дружину і дочку до майна, що належить йому за законом. Жінка не могла за своїм бажанням отримати розлучення [42, с. 157].

У вікторіанському суспільстві інститут сім'ї займав значне місце, саме в цей час були сформовані пов'язані з ним соціальні норми і цінності. При цьому чоловік і дружина не розглядалися як рівноправні партнери. Права жінок були значно обмежені, їх інтереси і думка не бралися до уваги [42, с. 158].

Чоловік міг мати коханку, проте не повинен був афішувати це. Адже розлучення було принизливою для жінки процедурою, навіть, якщо відбувалося за вини чоловіка. Окрім того, чоловіки мали виключне право на опіку над дітьми [24, с. 100].

Чоловіча мода та етикет були тісно пов'язані між собою. Чоловіча мода плавно змінювалася, з XVIII століття, коли чоловічому костюму приділяли велику увагу – пряжки на туфлях, напудрені парики, іноді мушки на обличчі, переходила в XIX століття. Перуки в 1880-х роках перестали носити, проте залишилися бриджі з високими чоботами. До 1840-го року одяг стає темнішим, а замість бриджів носять брюки, які вже носять із туфлями. За книжками порядному чоловіку рекомендувалося мати чотири камзола для вранішніх візитів, сюртук вечірній і пальто, кілька видів брюк та п'ять жилеток. На званих обідах було прийнято приходити в приталених чорних піджаках з довгими фалдами, які називались фраками (від слова фрог – жаба), і в білих краватках.

На початку «вікторіанської епохи» склався еталон чоловічої краси. Привабливими вважалися високі чоловіки з тонкою талією, грудьми колесом і невеликими ступнями. На створення цього стандарту і працювали фасони одягу джентльмена. Річчю номер один в чоловічому гардеробі був сюртук. Його носили чоловіки всіх станів. Сюртуки були частиною повсякденного одягу, вони були нарочито приталені і завдовжки до колін. Завдяки такому фасону джентльмен виглядав високим, худим і ставним. До 1850-х років зустрічалися сюртуки вишневого, бордового, коричневого, темно-зеленого, синього кольорів. На рубежі століть гамма кольорів звузилася до чорного і сірого.

Верхній одяг в чоловічому гардеробі середини XIX століття відзначалася різноманітністю фасонів. Джентльмени носили сак – коротке, до середини стегна пальто. Зустрічалися одно- і двобортні, бували моделі з капюшонами. Взимку рятувало від морозів пальто каррік, відмінною рисою якого був величезний, іноді хутряний комір, спадаючий на плечі. У міжсезоння до послуг чоловіків були знамениті непромокальні макінтоші, що з'явилися в 1836 році і плащі палето, у яких не було рукавів, а тільки прорізи для рук. А от модель пальто, що з'явилася завдяки законодавцю моди 1830–1840-х років графу Честерфілд в середині XIX століття, збереглася в

чоловічому гардеробі до наших днів. Пальто Честерфілд було довжиною нижче колін, злегка приталеним, на стегнах – кишені з клапанами, ззаду розріз. Шили однобортні або двобортні моделі. Особливим шиком у вікторіанських модників було замовити Честерфілд з оксамитовим коміром [18, с. 186].

Чоловіча мода змінювалася значно повільніше ніж жіноча. Проте, готовий костюм для джентльмена увійшов в моду значно раніше, ніж для леді. Бавовняні сорочки змінили лляні, те ж відбулося і зі спідньою білизною. Прати її стало значно легше. Чоботи змінились черевиками та туфлями. Взуття представників королівського двору було шкіряне.

Наявність капелюха і серветки стають символом респектабельності і достоїнності чоловіка, дають змогу кваліфікувати його як джентльмена. Костюм та капелюх говорили про соціальний статус людини. Без капелюха в жодному разі не виходили з дому, оскільки це вважалось непристойним. Джентльмени високого класу носили високі шовкові шляпи, які в Росії називали циліндрами, для чоловіків змінювався лише колір капелюха, жодного іншого оздоблення. До пальто, фрак до вечірнього прийому та ділової зустрічі пасував чорний капелюх, влітку ж до світлого костюма чи пальто – білий або бежевий циліндри. Фіолетовий, коричневий або сірий доповнювали сюртуки відповідних кольорів. До театру їздили у спеціальному «оперному циліндрі», який при натисканні на виступаючу верхню частину складався в днище [27, с. 280].

В 1840–1860-х роках майже всі джентльмени носили густі бакенбарди та вуса. Наприкінці століття вони продовжували носити вуса, які стали більш елегантними, а тому вимагали спеціального догляду. Саме тоді з'явилися спеціальні чашечки, в яких під час виготовлення зверху робили спеціальну накладку відповідної форми, яка захищала вуса від рідини. Джентльмени також надягали корсети для прогулянки верхи, щоб випрацювати гарну посадку. Корсет чоловіки могли носити і в інших випадках, наприклад, щоб

приховати живіт, але цей момент вони приховували від оточуючих [27, с. 281].

Одним із важливих компонентів моралі джентльмена є його ставлення до жінки. Головними цінностями в жінці для нього були чеснота, невинність, скромність, покірність, м'якість, ніжність, благородство. Краса жінки в цьому списку є останнім пунктом. Для нього жінка – лише міцний тил, який забезпечить йому відпочинок у спокійній, затишній обстановці. Тобто, жінка і дружина для джентльмена є синонімами. Дружина супроводжувала джентльмена у виїздах, приймала в будинку його друзів, підтримуючи його репутацію, народжувала йому дітей тощо, тобто вона повністю жила його життям і задля нього [54, с. 50].

Кодекс джентльмена складався протягом довгого часу. Якщо середньовічний джентльмен був представником знаті, то вікторіанський джентльмен відрізнявся набором істинних якостей, визначених джентльменськими. Внаслідок максимального зниження емоційності, на перший план висувалися врівноваженість, виховання. Велика частина кодексу джентльмена присвячена поведінці чоловіка відносно жінки: від зустрічі на вулиці до візиту до її дому.

2.3. Виховання дітей

Поняття «сім'я» різними членами британського суспільства трактувалося по-різному. Протягом XVIII століття були поширеними три основні погляди на сутність сім'ї. По-перше, сім'я розглядалася як кровно-шлюбний союз, який об'єднує близьких родичів та осіб, пов'язаних шлюбом, незалежно від відстані проживання. В такому розумінні поняття «сім'я» основною цінністю визначалася любов. Проте, це поняття дещо відрізнялося від сучасного. Сучасна пристрасна любов вважалася руйнівною, на думку англійської аристократії, любов уособлювалася в дружбі. Іншою важливою цінністю сім'ї на той час була повага, яка мала згодом перетворитися на

більш ніжне почуття між подружжям. В такій сім'ї рольові функції мали чітко встановлені гендерні відмінності: чоловік не міг один виховувати дітей; у разі смерті дружини він мав або знову одружитися, або взяти для виконання її обов'язків незаміжню родичку [44, с. 301].

По-друге, сім'я розглядалася як члени одного господарського комплексу (домогосподарства), об'єднані спільним проживанням та економічними зв'язками, в тому числі далеких родичів і слуг. Слуги поступово були вилученні з цього поняття. А от основною цінністю тут стає релігія, а сім'я розуміється як союз, освячений церквою.

По-третє, сім'я тлумачилася як генеалогічна лінія шляхетного походження, що сягала глибини століть. В цьому випадку сім'я налічувала не тільки живих, але і померлих родичів. Базовою цінністю такої сім'ї був обов'язок, що виявлявся через покірність дітей батькам, у тому числі під час вибору шлюбного партнера; вимогу збереження родового імені, маєтку і народження спадкоємця; моральне виховання дітей та забезпечення їх належною освітою.

В другій половині XIX століття для Англії стала характерною «вікторіанська сім'я», основні цінності якої тісно пов'язувалися з моральністю, релігійністю і способом життя, який давав змогу відрізнити добро від зла [44, с. 302].

Сама королева Вікторія подавала приклад щасливої сім'ї, в якій діти були об'єднуючим фактором, «емоційним центром». Проте, батьківське піклування ніколи не переходило в обожнювання та баловство.

Беззаперечним авторитетом для дітей був батько, який втілював фундаментальність дому. Саме тому для «вікторіанської доби» була популярною формула «Батько краще знає». Хоча престиж материнства став дуже високим, проте, аж ніяк не віталися дами вищого світу, що приділяли більше часу дітям, ніж світським обов'язкам [38, с. 208].

Якщо між батьками і дітьми не демонструвалися родинні почуття, то, навпаки, між матерями і дочками могли бути довірчі відносини. Хлопчиків

рано віддавали на виховання за межі сім'ї: їх відправляли до навчальних закладів, часто закритого типу, де вони суворо виховувалися. А. Конан Дойл (1859–1930) в своїх мемуарах пише про суворе виховання хлопчиків в закритому навчальному закладі [2, с. 15–20].

Однак якщо на початку століття хлопчиків відправляли в пансіони у віці 7 років, то до кінця століття цей вік збільшився до 12 і старше, а популярність закритих пансіонів падала, так що роль матері у вихованні синів зростала. На відміну від попередніх епох, у зв'язку зі збільшенням життєвого віку людей, у вихованні дітей змогли взяти участь і представники старшого покоління, бабусі і дідусі, що сприяло зміцненню сімейних традицій і часто вело до створення особливої довірчої атмосфери.

Особливого значення мав процес годування немовлят. На збережених дагеротипах цього процесу жінки сидять з абсолютно незворушними обличчями. Такі фотографії символізували материнську любов і прихильність, їх часто зберігали ці ж діти, коли дорослішали. При цьому в заможних сім'ях вікторіанської Англії не заохочувалося, якщо мати занадто часто бачить своє дитя, частіше ніж один раз на день – вихованням займалися няньки й гувернантки. Малюки багатих батьків пили молоко чужих жінок — годувальниць. Зате на пам'ять залишалося зображення годуючої рідної мами на світлинці.

Вже тоді в Британії були популярні пляшечки та поживні суміші для годування. Але видатні лікарі «вікторіанської епохи», такі як Чарльз Вайн, радили саме грудне вигодовування, вказуючи на велику кількість мікробів на гумових сосках пляшечок і недосконалість сумішей.

Сама королева Вікторія виступала за пляшечки, бо не любила годувати грудьми, і вважала, що жінка «більше схожа на корову або собаку в такі моменти». Своїй старшій доньці королева радила не поспішати заводити дітей. Але та пішла стопами матері й народила вісьмох – не вистачило одного, аби зрівнятися з королевою [66].

Одягались діти на той час у матроські костюми. Дитячий одяг розподілявся за віком, але до трьох років не розрізнявся за статевою ознакою. Хлопчиків та дівчаток одягали в довгі сукні та спідні сорочки. Вже після трьох років одяг почав відрізнятися. Хлопчики носили жакети, жилетки, сорочки, бриджі, панчохи, капелюхи, черевики, зашнуровані до щиколотки [27, с. 274].

В аристократичних сім'ях до дітей з раннього віку ставилися як до дорослих і вимагали від них як і від дорослих. Від маленького барона, вдягненого в таки же, як і в батька, костюм, тільки з короткими штанцями замість довгих брюк, та у віці п'яти років очікувались статечні та достойні відповіді [27, с. 132].

Нове ставлення до дітей поєднувалося з певною дистанцією між батьками і дітьми, яка публічно демонструвалася. Батьки досить суворо виховували дітей, незалежно від того чи була це бідна сім'я, чи аристократична. Вважалося, що суворе виховання дозволить дітям вирости відповідальними та мати повагу в суспільстві. Тому діти не повинні були докучати батькам, а в деяких сім'ях з вищого суспільства діти зустрічалися з батьками лише за спільною трапезою або перед сном. А місце вихованих дітей «вікторіанської доби» здебільшого було або в дитячій, або в класній кімнаті [38, с. 208].

Практично всі без виключення діти аристократів зростали в заміських маєтках, а не в Лондоні. Британці володіли землею, тому маєтки оточували не лише парки і сади, але і дика природа, прогулюватись красою якої вони відправлялися верхи. Кожна дитина незалежно від статі мала свого верхового скакуна, першими були поні [27, с. 131].

У той же час батьківські функції продовжували виконувати няні. Більшу частину часу малюки проводили в дитячій кімнаті, де гралися німецькою залізною дорогою із заводними паровозиками, з французькими фарфоровими ляльками або збирали яскраві мозаїки [27, с. 132]. Розвиток технічного прогресу спричинив появу різноманітних дитячих іграшок як у

дітей вищого суспільства, так і середнього класу. На картині Дж. Е. Мілле «Портрет місіс Девісон» дівчинка з вищого світу зображена з дитячою гармошкою в руках, поруч з нею – гарна лялька і дитяче віяло (див. Додаток В) [9].

Перші уроки часто давали вдома гувернери. В той час жили великими сім'ями з бабусями, дідусями, сестрами та зовицями. І зазвичай вечори вони проводили разом. Читали вголос, розказували казки, гралися в ігри.

Якщо в будинку влаштовували бал або прийом, то дітей приводили, щоб показати гостям, а потім одразу відводили їх до спальні. В цей момент діти старалися поводитись особливо добре. Якщо дитина поведилася не досить добре під час візиту гостей, то наступного дня її викликали до батьківського кабінету, де довго вичитували та суворо карали. Громадська думка була головним мірилом життя в ХІХ столітті. Наприклад, в неділю, коли вся сім'я йшла до церкви, у дітей забирали всі іграшки та вручали Ноїв ковчег, спеціально приготований для цього дня. І гості в цей день бачили, що тут діти виховуються в релігійному дусі [27, с. 132].

Прояв емоцій не дозволявся, сльози треба було стримувати, а образи переживати на самоті. Хлопчиків мами могли інколи пожаліти, але тільки тоді, коли цього не бачив батько, інакше він міг докоряти жінці, що вона виховує слинтя. До дівчаток було особливе ставлення, їм дозволено було плакати, але вони бігли зі своїми образами не до мами, а до няні [27, с. 132].

В багатьох сім'ях були такі суворі правила виховання, що дітям не дозволяли після останнього прийому їжі жодного харчування, тільки молоко. І діти сиділи голодними в своїх кімнатах і чули розмови нагодованої обслуги про смак соусу чи іншу їжу. І хоча у дітей боліли шлунки, вони не могли спуститись на кухню і попрохати їжі [27, с. 133].

Але, чим менше діти бачили своїх батьків, тим більше дорожили їхньою увагою, обожнювали та побоювалися їх. Практично всюди весь світ дітей обертася навколо няні, і ніхто ніколи не міг згадати випадку, щоб її не любили. Про неї, яка розповідала казки перед розпаленим каміном,

співчувала після суворого покарання, приносила ласощі з кухні, про неї пам'ятали все життя і ставилися, навіть, з більшою прихильністю, ніж до батьків.

Зростаючи, діти починали освоювати дім та маєток. Вони то постійно бігали до конюшні і слухали міркування конюха, то дивилися як працює тесля чи садівник, то сміялися над байками лакея. На відміну від батьків, діти були набагато більше в курсі справ, що відбувалися в домі, знали слуг на ім'я, всі їхні слабкості та переживання. В XIX столітті в багатих домах людям і на думку не спадало, що дітям було б цікавіше в компанії хлопчиків та дівчаток. Замість цього вони більшу частину часу проводили, спостерігаючи за слугами, батьками, їхніми друзями, якщо тільки в їхньому домі не зупинялися кузени та кузини, приблизно того ж віку, що і вони. Саме тому їх поведінка нагадувала маленьких дорослих, що подобалося їхнім батькам [27, с. 134].

Для багатьох дітей середини 50-х років XIX століття, особливо хлопчиків, дитинство завершувалося раніше, ніж для їхніх батьків та дідів. В країні був великий дефіцит освічених молодих людей, придатних до служби в колоніях імперії, яка розширювалася. Тоді почали створювати школи, в яких діти аристократів з восьми років разом вчилися і жили у великих, холодних кімнатах по дев'ять місяців на рік. До закінчення закладу їм дозволяли проводити час вдома тільки під час канікул. Будь-яка освічена людина, у якої були на це кошти, могла відкрити таку школу. Щоб отримати прибуток, господар мало платив вчителям, подекуди не вважаючи за потрібне зібрати необхідні дані про цих вчителів. А найкращий спосіб зекономити був на харчуванні учнів [27, с. 135].

Переживши жахи шкільних днів, у віці вісімнадцяти років хлопці обирали собі місце служби. Найрозумніші та кмітливіші йшли в політику та вивчали закони [27, с. 137].

Дівчата традиційно навчалися чисто жіночих навичок і умінь. Навіть дівчинки вищих прошарків суспільства повинні були вміти шити і вишивати [38, с. 209].

Вся суворість виховання дітей починалася з королівської родини. Старший син королеви – Берті – в п'ять років вже вивчав мови: англійську, французьку та німецьку. Так, все своє життя він вимовляв літеру «р» на німецький манер. В сім років його відправили під нагляд експертів, який очолював Генрі Берч. Практично, з цього моменту закінчилося дитинство принца. Він вивчав щодня, крім суботи, мови, релігію, математику, географію, письмо, історію, малювання, музику. Заняття починалися з самого ранку і тривали до пізнього вечора. За такого напруженого графіка спадкоємець мав невелику кількість вихідних: на Різдво, Пасху та дні народження членів сім'ї.

Берті також вчили їздити верхи, пригати через перешкоди на своєму скакуні, спортивним іграм, танцям, стрільбі. І все це відбувалося лише в товаристві дорослих, які тільки спостерігали за виконанням кожного завдання.

Щороку додавалися нові предмети. Всі заняття, навіть такі як скачки, проходили в суворій атмосфері, жодних елементів гри. Навіть найменша вольність заборонялась. Замість того, щоб зацікавити учня, його наставники навіть цікаві предмети перетворювали на нудні. Все це призвело до нервового зриву. Одного разу спадкоємець впав у стан неконтрольованої люті і відмовився будь-що вивчати. Він істерично кричав, що більше нікого із своїх наставників не хоче бачити. Вікторія не побачила в цьому нічого поганого і через деякий час розпорядилася відновити заняття.

Коли Берті виповнилося одинадцять років, містер Берч залишив свою посаду, написавши принцу Альберту детальний звіт, де вказував, що на його думку, дивна поведінка спадкоємця у більшості випадків пояснюється його бажанням спілкуватися з однолітками [27, с. 138].

І, навіть, після вступу до університету Берті не дозволили оселитись разом з однолітками. Для нього винаймали квартиру, де він перебував під постійним наглядом. Сам процес навчання відбувався в компанії шести відібраних парубків, для яких лекції читали лише професори. Приблизно в цей час у Берті почали проявлятися ознаки хвороби, пов'язаної з неконтрольованим бажанням їсти, і перші натяки на огрядність. Через рік його перевели в Кембридж (Трінті-коледж). Він оселився за чотири милі від міста, звідки щодня їздив верхи [27, с. 140].

Влітку 1861 року принца відправили у військовий табір із суворою дисципліною. Там він не тільки вивчав військову справу, а й вчився налагоджувати стосунки з офіцерами свого полку. Двічі на тиждень він накривав стіл для старших офіцерів і ще раз на тиждень його запрошували в інші полки. Вільними ж вечорами він читав або вчився. Берті подружився з кількома офіцерами свого полку, які піклуючись про принца запросили до нього привабливу акторку Нелі Кларк. Після повернення принца в Кембридж Нелі Кларк почала вихвалитися перед лондонськими знайомим, що позбавила невинності принца Уельського. Вже в листопаді розгорівся скандал, саме після дня народження Берті, якому виповнилося двадцять років. Принц Альберт провів розслідування, внаслідок якого виявив, що акторка говорила правду [27, с. 141].

Принц Альберт написав синові листа, в якому повідомив, що той завдав йому сильного болю. Практично через тиждень принц Альберт помер. Королева Вікторія настільки лютувала, що звинувачувала сина в смерті коханого. Вона не бажала ні бачити, ні чути сина, тому відправила його у подорож на Близький Схід.

Коли вже під час подорожі Берті отримав від матері листа, в якому вона виказувала добре ставлення до сина, то піднесений настрої принца помітили оточуючі [27, с. 142].

Так, не дивлячись на всю суворість виховання син любив свою матір. В цьому і полягала вся суть вікторіанського виховання, коли відлучені від

батьківської любові діти, найбільше ждали прихильності та схвалення від власних батьків.

Отже, у «вікторіанську добу» складається певний кодекс поведінки, заснований на консерватизмі та традиціоналізмі. Цей кодекс містив правила поведінки для витончених леді та справжніх джентльменів, закріплював сімейні цінності, повагу до старших, регулював гендерні взаємини. Діти з самого малечку виховувалися в дусі релігійності, вивчаючи ці правила і норми. Суворість виховання дітей мала забезпечити самостійність в дорослому житті, тому батьки мало уваги приділяли дітям, біля них більшість часу були няньки. Але діти завжди поважали своїх батьків та очікували на їхнє схвалення.

РОЗДІЛ 3

РОЗВАГИ ПРЕДСТАВНИКІВ КОРОЛІВСЬКОГО ДВОРУ У «ВІКТОРІАНСЬКУ ДОБУ»

3.1. Бали та театри

Дозвілля королівського двору у «вікторіанську добу» було цікавим, різноманітним і шикарним. В ньому легко поєднувалися спортивні розваги, бали, театри та спіритичні сеанси. Кожен вид розваг супроводжувався своїм набором ритуалів, норм і традицій, який неухильно треба було дотримуватися, аби не втратити обличчя в очах громадськості.

Звані вечори були улюбленим способом проведення часу під час Сезону, їх можна розділити на дві основні категорії: з танцями (бали) і без (прийоми і запрошення на чай). Прийоми представляли собою не надто веселе проведення часу, проте давали можливість зустрітися з тими людьми, яких було непросто побачити на інших заходах. Ключовою була роль господині. Зустрічаючи гостей біля підніжжя парадних сходів (господар вітав їх вже у вітальні), вона вміло заводила розмови, знайомила між собою потрібних осіб та приділяла увагу кожному, нехай і всього лише на пару хвилин.

Звані вечори починалися зазвичай між десятою і одинадцятою годинами вечорами; більш дружні вечірки могли починатися на кілька годин раніше, а найбільш розкішні і вишукані – пізніше. Приїзд гостей очікувався через 30–90 хвилин після часу, заявленого в запрошенні (цим прийоми відрізнялися від званих обідів, де упор робився на їжу, а не на спілкування, – на обідах від гостей очікували більшої пунктуальності). Протягом усього вечора пропонувався чай і легкі закуски, а також музичний супровід. Вечерю подавали близько опівночі. Подібні вечори могли тривати до самого ранку, крім тих, що давалися в суботу: вони повинні були закінчуватися рівно опівночі. Стереотип про те, що англійці йдуть, не попрощавшись, ймовірно, виник у зв'язку зі званими вечорами – довідники з етикету не радять гостям

прощатися з господарями. Уникнути прощання не виходило тільки у осіб королівської крові, адже, за правилами, господарі повинні були проводити їх до карети (те ж саме стосувалося вищої за рангом дами) [43].

Бал був подією в житті кожної людини, незалежно від її віку, статі та положення. Люди не тільки приємно проводили час і зустрічали старих знайомих, а також заводили нові знайомства, які могли бути досить корисними в майбутньому [43, с. 317].

Організація балу лежала на плечах господині, проте, вона не особисто керувала цією організацією. Існували бальні комітети, які брали на себе відповідальність за організацію балу. Учасники цих комітетів замовляли квіти та прикраси залу і обирали музикантів. Безпосередньо на балах були присутні «бальні розпорядники», які командували музикантами і стежили, щоб все йшло, як годиться, вистачало напоїв і закусок, а гості не нудьгували.

У суспільстві існувала різниця між поняттям «бал» і «танці»: на останні зазвичай запрошували не більше 200 чоловік, бали ж налічували від двохсот до п'ятисот гостей і представляли куди більший головний біль для господарів. Танці супроводжувалися акомпанементом фортепіано, тоді як для балів був потрібний цілий оркестр.

Танці в цей час не були прерогативою тільки молодих людей, гості у віці із задоволенням ковзали по натертій підлозі.

Беручи до уваги кількість гостей, зрозуміло, чому так багато дівчат, а також і їх матінок, тіточок і бабусь втрачали на балу свідомість. Не через хвилю почуттів, а від більш банальної причини – від спеки, що панувала в бальному залі. Для охолодження повітря в залі часто ставили стіл з різнокольоровими брилами льоду, які служили також і прикрасою приміщення [43, с. 317].

Це був час, коли повага до старших цінувалась настільки, що якщо молодим людям хтось робив зауваження, то не зупинитись і не вислухати з повагою і не врахувати це вважалось величезною неповагою, після чого жоден батько не погодився б такому нахабі віддати в дружини свою доньку.

Молодь все робила, озираючись на старше покоління, не бажаючи викликати незадоволення, адже саме літні впливові люди визначали громадську думку. Звичаї були дуже суворими, кожне порушення етикету миттєво помічали літні леді, які, сидячі на зручних диванах в танцювальній залі, від нічого робити обговорювали молодь. Адже в цей час в суспільстві з'явилося дуже багато людей, які досягли свого положення завдяки діловим якостям, а не родоводу. Нові англійці хоч і вивчали етикет, проте не мали змоги жити в цих умовах із самого малечку, як більшість справжніх джентльменів і леді. Останні дивились на них зверхньо, проте змушені були приймати їх в своєму колі. Адже одним з найкращих варіантів шлюбу їх дітей було одружити гроші на титулі. Бал в цьому відношенні був кращим місцем для подібного знайомства [27, с. 318].

Дотримання етикету було дуже важливим для кожного. Тому формальності починалися одразу за порогом дому господаря. Привітавшись з господинею, леді і джентльмени піднімалися сходами в бальний зал: чоловіки пропускали дам вперед і навіть не сміли подумати про те, щоб взяти їх під руку.

Зайшовши в зал, джентльмен міг або трохи прогулятися, або відвести свою даму до її місця. Він також був зобов'язаний стежити, щоб бальна картка його дами не була пустою, і представляти дамі своїх друзів, які вносили свої імена в її картку. Особливо це було корисно для юних дебютанток або ж для тих, хто не обзавівся достатньою кількістю друзів: вони могли віддати свою бальну картку кавалеру або подрузі, щоб ті самі заповнили і привели потрібних людей.

Зазвичай бал відкривала проста кадриль, і починав танець найбільш високопоставлений гість. Якщо на бал був запрошений член королівської сім'ї або іноземний принц, бал не міг розпочатися до його приїзду, що тішило самолюбство принца, однак змушувало сумувати інших гостей. Перший танець з принцом повинна була танцювати дочка господарів.

Після першого танцю, який джентльмен танцював зі своєю супутницею, він міг змінити партнерку або танцювати з нею далі. Дамі не слід було відмовлятися від запрошення джентльмена, за винятком тих випадків, коли вона була заздалегідь запрошена на танець. Вважалося невічливим хвалитися перед іншими жінками своїми кавалерами, особливо перед тими, кого рідше запрошували танцювати. Більш того, від щасливиць очікувалося, що вони представлять непопулярну даму своїм знайомим, які, в свою чергу, вже не могли відмовитися від танцю – це виглядало б невічливо. У разі, якщо дам виявлялося на балу більше, ніж кавалерів, вони могли танцювати одна з одною, однак жінці не було дозволено проміняти кавалера на подругу. Непристойним також вважалося, якщо заручена парочка занадто часто танцює разом, якщо дама танцює понад чотири танці за вечір з одним і тим же партнером, якщо партнери голосно сміються або нашіптують щось один одному на вухо. Дамам рекомендувалося припиняти танець, як тільки вони відчують втому або задишку.

Після закінчення танцю чоловік кланявся партнерці і проводжав до її місця, а дамі слід було відповісти легким реверансом і посміхнутися. Заміжнім жінкам, як і молодим жінкам, не належало залишати бал поодиночі. Перші йшли в супроводі інших заміжніх дам, молоді панянки – разом з матір'ю або компаньйонкою.

На балах не тільки дбали про пристойність, а й танцювали. Танці були досить різноманітні, до них належали вальс, полька, мазурка, кадрили і контрданси (останні танці, що розвинулися з народних, частіше зустрічалися в провінції). На початку XIX століття вальс називали таким, що «веде до аморальних наслідків», проте незабаром він проник в бальні зали, стаючи основним на всіх вечорах. Слідом за чуттєвим вальсом з'явилися енергійні і грайливі галоп і полька. Чеська полька стала справжньою сенсацією на балах в 1844 році, затьмаривши на час вальс. Ейфорія від польки привела до розквіту інших парних танців, таких як шотландка, віденський вальс (і інші

його варіації, наприклад, вальс на два па і п'ятиступінчастий), редова, варшав'янка і нові версії мазурки.

Бали раннього вікторіанства (1840–1860-х) були сповнені хвилювання, трепету і романтики; танці здавалися свіжими, сміливими й оригінальними. У 1850-ті роки бальні танці досягли zenіту, але з часом ставали менш хвилюючими, і вже мало хто танцював весь репертуар: один за іншим в'яли мазурка, шотландка, редова і полька. Танцмейстери винаходили все нові па в надії відродити інтерес, але публіку важко було розворушити. Вище суспільство переключилося на «німецький» котильйон, який отримав велике схвалення, а середній клас скоротив безліч танців до двох: вальсу і тустеп (two-step). До кінця століття суспільство було готове до чогось абсолютно нового. Після століть, протягом яких моду на танці задавала еліта, ніхто не очікував, що наступна хвиля популярних танців прийде з нижчих верств американського суспільства [43].

Після танців гостей запрошували на вечерю до зали з накритим довгим столом, де були розставлені картки з іменами гостей. Окрім гарних ваз, свічок, квітів та предметів сервірування, на стіл нічого не ставили. Розсідаючись, гості знімали рукавички. За етикетом знімати рукавички можна було тільки за столом. Поки лакеї розливали першу страву, суп з устриць, гості розмовляли одне з одним. За супом одна за одною йшли інші страви, кожна з яких лакеї урочисто вносили на великих блюдах. За англійською традицією страви ставили на розташовані вздовж стін низькі буфети, звідки лакеї розкладали порції на тарілки для гостей [27, с. 320].

У «вікторіанську добу» стало популярним желе, яке створювали різноманітних форм та вишуканих смаків. Морозиво завершувало святкову вечерю, і гості поверталися до танців, ігор та інших розваг балу [27, с. 321].

На бали часто запрошували медіумів. В той час, як одна частина гостей розважалась на танцях, інша розташовувалася в таємничій темряві. Господиня мала забезпечити комфорт для обох частин гостей та підготувати все для відпочинку та розваг [27, с. 315].

Спиритичні сеанси проникли до Англії з Америки. Три сестри з маленького містечка в Америці, розташованого неподалік Нью-Йорка, Кеті, Лі і Маргарет заявили, що вони увійшли в контакт з духом померлого медника, похованого під підлогою їхнього дому. Батьки спочатку не повірили їх розповідям, вимагали доказів і дівчата продемонстрували, як вони отримували відповіді за допомогою постукувань: один удар – «так», два – «ні». Це продемонстрували друзям та родичам і скоро вже все місто знало про дивну сім'ю. Сестрам запропонували влаштувати публічну демонстрацію своїх здібностей, що вони і зробили за великої кількості людей. З цього моменту до їхнього дому почали приходити бажаючі встановити контакт з померлими близькими та рідними.

Скоро сестри мали послідовників, які переїздили з міста в місто, продовжуючи цю практику, та заробляли гроші на кожному сеансі. Чутки про викликання духів поширилися всією Америкою, а потім і Європою. В Лондоні майже в кожній вітальні, на кожному прийомі або балу влаштовували спиритичні сеанси. Вони стали частиною звичного проведення часу у вікторіанській Англії. В умовах суворих звичаїв, коли спілкування між дівчатами і хлопцями було дуже обмеженим, спиритичні сеанси стали гарним приводом для спілкування. Також можна було сидіти поруч пліч-о-пліч і навіть триматись за руки, оскільки учасники мали утворити єдине коло. Часто сеанси були просто приводом, щоб поспілкуватись в інтимній обстановці. Адже хвилювання, яке відчували люди від такої близькості, в темряві ніхто не бачив [27, с. 312].

Зазвичай кілька гостей сідали в коло за стіл разом з провісницею (переважно це були жінки) і спостерігали як вона входить в транс. Світло вимикали, щоб не заважати призивати духа. Медіуми поділялися на дві категорії. Одні самі говорили за духів. Їхні низькі загробні, подібні до чоловічих, голоси дивували і жахали публіку, яка вірила, що це голос самого духа виривається з тіла медіума. Інші отримували відповіді з допомогою стуків та столу, що рухається, на якому по колу був написаний алфавіт.

Пересування стрілки, яка кріпилася в центрі, або лінійки від однієї літери до іншої показувало відповідь потойбічної сили на поставлене питання. Часто обличчя учасників обдувало льодяне, як говорили могильне, повітря, свічка гасла з незрозумілих причин. Іноді хтось з компанії відчував дотик до плеча або голови, несподівано відчинялись вікна, хлопали фіранки. Все це лякало та запевняло в істинності контакту з потойбічним життям.

Спіритизм став настільки модним, що медіуми були змушені вигадувати нові трюки, щоб запевнити присутніх у своїх неординарних здібностях. Найвідомішими медіумами в Англії в ХІХ столітті були Евсапія Палладіно та Даніель Дуглас Х'юм. Евсапія була неграмотною італійкою, яка змогла переконати всіх у своїх неординарних здібностях в спіритизмі. Під час трансу вона, як здавалося присутнім, могла переміщати в повітрі важкі меблі і в деяких випадках літати. Крім того, вона змогла матеріалізувати пару рук, крім тих, що лежали зціпленими на столі.

Даніель Дуглас Х'юм, на відміну від інших медіумів, працював в яскраво освітленій кімнаті. На його сенсах предмети висіли в повітрі, музичні інструменти грали без будь-чєїї допомоги і одного разу він сам перелетів з однієї кімнати в іншу [27, с. 313].

Одним з найбільш вражаючих явищ було крутіння столу. Учасники сідали навколо, клали кінчики своїх пальців на його край і чекали в темряві, що буде відбуватись. Через деякий час стіл починав здригатися, змушуючи нервових учасників підплигувати від неочікуваності і страху. Коли ж, заспокоївшись, вони сідали знову за стіл, торкаючись пальцями поверхні, качання повторювалося. Поступово рух столу ставав все сильнішим. При цьому всі учасники клялися, що вони його не штовхали, а тільки злегка торкалися. Такі епізоди багато разів були зняті на плівку і не було сумнівів, що стіл дійсно рухався.

Багато вчених намагалися розгадати цей феномен. Серед них був і Макс Фарадей. Він провів два експерименти, щоб зрозуміти, чи рухався стіл самостійно, чи його пересували люди, які за ним сиділи. Спершу він

попросив групу експериментаторів покласти руки не на поверхню столу, а на картон. Сам картон був в три приклеєні шари. Така підготовка була розрахована на те, щоб при першому русі рук вони ковзали по картону. Якщо б стіл сам рухався, то руки б трохи запізнювалися, зсуваючи за собою картон. Але якщо б руки були першими, то верхній шар картону б зсунувся, що і відбулося під час сеансу.

Свої пояснення феномену Фарадей опублікував в газеті «Таймс» та деяких науково-популярних журналах. Він пояснив, що після довгого сидіння в застиглих позах м'язи змушували пальці і руки мимоволі смикатися, що рухало стіл. При цьому, відчуваючи качання, учасники з іншого боку автоматично намагалися надавити на стіл, щоб зупинити його, таким чином вони несвідомо рухали його в свій бік [27, с. 314].

Але багато учасників навіть після таких пояснень вірили, що спілкувалися з потойбічним світом, адже не тільки чули голоси своїх померлих близьких, але і чули їх улюблені вислови, які ті повторювали за життя. Медіуми були талановитими трюкачами. Вже в старості, не практикуючи, вони зізнавалися, що їхні сеанси були гарно підготованим спектаклем. Все залежало тільки від їх здатності запевнити учасників, що те, що відбувалося на їхніх очах, було спілкуванням з потойбічним. В 1888 році сестри Фокс зізналися, що ніколи не вірили в духів і всю цю виставу влаштували виключно через нудьгу. Навчилися своїми суглобами на руках і ногах видавати дивні звуки. Але їхні зізнання вже не могли зупинити хвилю спиритизму. Звідусіль почали з'являтися віщуни, гадалки, в моду ввійшов гороскоп [27, с. 315].

У «вікторіанську добу» набрала популярності така розвага, як відвідування театрів. На початку правління королеви Вікторії театри не були популярним і престижним проведенням часу. Акторів та акторок запрошували додому, де вони грали вистави на теми шляхетної любові, історичні трагедії або комедії. В театрах, де була публіка простіше, показували п'єси життєвого характеру, переважно на теми пограбувань та

вбивств. Публіка не соромилася у вираженні своїх почуттів, часто закидаючи набридливих акторів гнилими овочами. Артисти переважно були бродячими, пересувалися з міста в місто, із села в село. Часто вони обирали для виступів базари, ярмарки, скачки, тобто місця найбільшого скупчення народу. Чим біднішими були відвідувачі театрів, тим яснішою була їх реакція на виступ. Зіпсовані помідори, яблука, банани летіли в артистів, тільки-но їх виступ починав драгувати.

Прагнучи утримати інтерес публіки, сценічні ефекти намагалися робити вражаючими, навіть в дрібних і бідних театрах. Нізвідки з'являлися привиди, були справжні коні, морські баталії, шикарні декорації наближували вимисел до реальності [27, с. 310].

Однією з причин популярності театрів було незвичайне світло, яке там використовувалось. Газове освітлення, відоме з 1800 року, було тьмяним, мерехтливим та мало придатним для театрів. З відстані кількох метрів міміка акторів розпливалася і сцену приховувала пільма. В 1809 році Гемфрі Деві винайшов дугову лампу, яка складалася з двох вуглецевих стрижнів, кожен з яких був під'єднаний до батареї. Коли стрижні роз'єднувались, між ними проскакувала сильна електрична дуга, утворюючи яскраве, біле світло.

Це освітлення одразу підняло театри до розряду престижних місць. Приходячи туди, тепер було неможливо скромно відсидітись у пільмі, спостерігаючи за виставою. Всі огріхи в косметиці стали надто помітними і дами перестали яскраво фарбуватись, як було необхідно за свічного та газового освітлення. В антрактах знайомі роздивлялись та оцінювали одне одного. Дугові лампи також мали свої недоліки – вони були пожежонебезпечними.

В 1881 році побудували лондонський театр «Савой», де вперше було проведено електричне освітлення. З цього моменту театри стали основним місцем для заможної публіки. Комічні опери Гільберта та Сіллівана, сатиричні п'єси Оскара Уайльда набули популярності у 80-х роках XIX століття. Однією з найпопулярніших акторок була Елен Террі (1847–

1928), яка вперше вийшла на сцену у віці дев'яти років і виступала до свого 78-ліття. Її партнером протягом довгого часу був актор Генрі Ірвінг (справжнє ім'я – Джон Генрі Бродріб). Він був першим лицедієм, якого зарахували до лицарів за прекрасну гру в шекспірівських п'єсах. Театр ставав улюбленою розвагою. По всій країні відкривалися нові й нові сцени, починаючи від респектабельних, дуже дорогих і популярних, закінчуючи одноденними, які переносили свій дерев'яний шатер з місця на місце [27, с. 311].

Розваги «вікторіанської доби» складали як традиційні заходи, так і нові. Традиційними залишалися бали та прийоми, на яких відбувалися важливі зустрічі і знайомства. Тут складалося враження про ту чи іншу особу, що впливало на її подальше життя аж до вибору дружини або чоловіка. Дозвілля також поповнилося відвідуванням театрів, чому особливо сприяло винайдення яскравого освітлення, в світлі якого леді та джентльмени могли як самі показатися у всій красі, так і розгледіти знайомих.

3.2. Спортивні розваги

Велика кількість розваг виникла саме у «вікторіанську добу». Вже в 1840 році розміри міст значно збільшилися. Якщо раніше їх можна було обійти за кілька годин, то тепер для цього не вистачало і дня. Індустріальна революція змінила Британію. Люди не лише мігрували з полів на фабрики, із сіл в міста, вони також вчилися витратити кошти не лише на необхідне, а і на розваги.

Зокрема, стали популярними виїзні ярмарки з атракціонами, які раніше призводили до руху за допомогою кінської тяги, коні ходили по колу, чим змушували працювати карусель. Механік Фредерік Савадж першим почав використовувати паровий двигун під час обертів винайдених ним каруселей-конеї. Він назвав їх Gallopers, від слова «галоп». Коники не лише їздили по колу, а й імітували рух справжніх коней, трохи підкидаючи сідока вгору.

Вони були надзвичайно популярними не тільки серед дітей, але і серед дорослих. Саме Савадж також винайшов карусель на ланцюгах, під час обертання якої створювалось відчуття польоту.

Також назва сучасного велосипеду походить від атракціону під назвою *Velocipede*, коли шість-сім двоколісних механізмів приварювали один до одного по колу. Їздиці починали крутити педалі, розкручуючись все швидше, привертати увагу публіки [27, с. 307].

Винаходи Саваджа відрізнялися геніальною простотою. Найбільше дивувало те, що винахідник не вмів ні читати, ні писати. Даючи завдання у своїй майстерні, він малював свої «схеми» гілочкою на землі [27, с. 308].

Розвагам представників королівського двору задавав тон старший син Вікторії Едуард, який отримав королівську корону в 1901 році, дуже полюбляв розваги. Нескінченні маскаради, бали, полювання, феєрверки стали його улюбленими заняттями [27, с. 306].

Розваги стали більш різноманітними та менш примітивними і жорстокими. Цькування биків та ведмедів було вже заборонене на цей час, хоча півнячі бої та цькування щурів все ще залишалися популярними. Улюбленими відпочинком залишалось полювання, яке тепер завдяки залізній дорозі, відбувалося не лише на лис, кроликів, фазанів та іншу дичину в Англії, а й на оленів та тетеревів в Шотландії [27, с. 310].

Королівське полювання зберігало свої традиції організації та проведення. Персонал полювання і всі мисливці обов'язково були одягнені в червоний фрак, чорний оксамитовий жокейський кашкет, білі лосині панталони (вузькі рейтузи) і високі лаковані ботфорти з вилогами і з гримлячими шпорами. В руках знаходився арапник або стек, а в чушках (шкіряних чохлах) сідла – невелика пряма мідна труба. У цю трубу з пронизливим і дуже неприємним звуком зрідка сурмили для відсталих або для збору. В зброю входили англійське сідло і вуздечка з мундштуком, а на ноги коня були надіті шкіряні ногавки, що захищали ноги від обдирання об колючки і кущі під час скачки.

Типова картина полювання на лисицю в Англії виглядала наступним чином. За дві години до початку полювання в призначене місце привозили підсадну лисицю, причому заздалегідь затикали сусідні ями і нори, і випускали або виганяли її. Потім в назначений ранковий час до певного пункту збору, в одному-двох кілометрах від місця випуску звіра, збиралися мисливці, запрошені і, навіть, незвані. Під'їжджав на тільбюрі (легкому двоколісному екіпажі) розпорядник, вислуховував рапорт пікера і сідав на коня. Полювання рушало і повільно рухалося до місця випуску звіра в наступному порядку: пікер на чолі зграї спущених гончих, вижлятники, що спостерігали за зграєю позаду і збоку, підганяли відсталих і збивали собак в купу, власники зграї, їх гості верхом, глядачі в ландо та інших екіпажах, глядачі кінні і піші. Ефектно виглядали дами в чорних, сірих і синіх амазонках (довгих сукнях особливого крою для їзди верхи в дамському сідлі) з довгими вуалями на циліндричних капелюхах.

У найближчих від місця випуску звіра кущах або в лісі накидали гончих. Як правило, не пізніше ніж через чверть години гончаки натрапляли на лисячий слід. Лунав гавкіт собаки, що першою напала на свіжий слід, згряя збігалася до неї, і всі собаки з гавкотом мчали по сліду звіра. Поки дичина кружляла і не виходила з лісу або чагарника, мисливці роз'їжджалися по узліссі, але як тільки згряя виганяла лисицю з лісу, починалася скажена скачка на чолі з пікером за собаками, причому мисливці, розсипаючись по полю, прагнули бути якомога ближче до собак або до звіра. Під час скачки долалися будь-які перешкоди у вигляді кам'яних стін, парканів, огорож, ровів і канав (див. Додаток Г). Місцеві жителі поспішали замкнути свої ворота, щоб потім помилуватися скачкою вершників. Дуже часто вершники падали з коня, ламаючи ребра, ноги, руки.

Іноді лисиця забиралася під огорожу і, пробігши під нею, вискакувала в стороні. Скачка переривалася, собаки втрачали слід, а пікер і мисливці починали оглядати кожен кущ і плескати гарапника, поки собаки знову не почують звіра. Украй змучена лисиця переставала бігти прямо, починала

хитрувати, заплутувати свій слід, поки не виявиться серед зграї, яка миттєво розриває її на частини. Бути присутнім при кінці лисиці і було метою божевільною скачки. Тут мисливець, який встигав до фіналу цькування першим після пікера і встигав вирвати з зубів пса хоч клаптик лисячої шкіри, ставав героєм дня і царем полювання. Він отримував право приколоти до своєї жокейський кашкеті срібну шпильку, а ввечері за обідом проголосити тост за здоров'я королеви. Кількість цих шпильок свідчила про мисливські доблесті джентльмена.

В даному випадку наведено опис першокласного полювання. Його учасники були чудово підготовлені до скачки і мали по 5–6 коней, так як після кожного дня полювання кінь потребував 3–4 дні відпочинку. Підготовка коня та вершника вимагала 3–4 місяці спеціального тренінгу. Полювання нижчого класу доступне кожному, що мав хоча б упряжного коня, здатного скакати під сідлом. Зграя в цьому випадку складалася з менш чутливих гончих, в якості дичини використовувався заєць, їздець був менше підготовлений, а місцевість вибиралася більш рівна [21].

Королівський ліс також вимагав спеціальної інфраструктури. Адже полювання могло тривати тиждень, тоді, монарху потрібно було тимчасове житло. Так, в Англії один за одним почали з'являтися мисливські будиночки. Вони, найчастіше, мали вигляд двоповерхових особняків зі зручними покоями. Крім того, тут зазвичай облаштовували спеціальне приміщення для королівських радників, щоб його величність міг керувати країною не відриваючись від улюбленої забави [63].

У XIX столітті парфорсне полювання в Англії, особливо на лисиць, стало національним видом спорту. Утримання безлічі собак, коней і наїзників коштувало чималих грошей і давало роботу і дохід тисячам фермерів та інших жителів країни. Під час відкриття мисливського сезону припинявся звичний плин справ, порожнів парламент. Майже всі політичні знаменитості Англії були пристрасними мисливцями [21].

Спортивні розваги на свіжому повітрі «вікторіанської доби» не були шикарно обставленими. Важкі вправи та спартанські звички були умовою будь-якого полювання. Захоплення спортом змушувало знатних людей більше бувати на свіжому повітрі, прищеплювало любов до лісу, кущів та боліт та штовхало надавати перевагу замиському життю.

Проте, захоплення полюванням мало і свої негативні сторони, зокрема браконьєрство та сутички з сусідами. Законодавство щодо дичини забороняло вбивати її всім, хто не належав до аристократії. Не дозволялось нікому, хто не був сквайром чи його старшим сином, вбивати дичину, навіть, якщо він був запрошений на полювання власником цих місць [52, с. 510].

Такі особливості законодавства сприяли розквіту браконьєрства, адже ціни на дичину були непропорційно високими. Так, для охорони заповідників для фазанів влаштовували різноманітні пастки, куди часто потрапляли не лише браконьєри, а й не в чому не винні мандрівники. Законність таких заходів втратила силу тільки в 1827 році [52, с. 511].

У 1831 році був прийнятий перший закон про полювання, що давав офіційне право полювати на кроликів, зайців і дичину будь-кому. Проте, ритуал полювання багато століть залишався виключно привілеєм королівської сім'ї і багатих аристократів [68].

Ще одним національним видом спорту в Англії були скачки. Скачки процвітали під королівським покровительством, як було заведено з часів Стюартів, і утримували свою популярність у «вікторіанську добу».

Найпрестижнішим було змагання за приз Потрійної корони. Це були скачки за участю трирічних коней, які проводилися з 1779 року. Проте, термін «Потрійна корона» вперше з'явився у 1853 році, коли з'явився перший переможець всіх трьох класичних скачок на прізвисько Західний Австралієць. Англійську Потрійну корону отримував переможець, який послідовно займав перші місця в одному сезоні на трьох скачках: «2000 Guineas» (2000 гіней) в Ньюмаркеті, «Derby» (Дербі) в Епсоні з дистанцією в 1,5 милі (2413 м), цей приз вважався найголовнішим з трьох

привіз, та «St. Leger» (Сент Леджер) на іподромі в Донкастері з дистанцією в 1 милю 6,5 фарлонга (2935 м) [69].

Якщо на початку історії скачок власники коней самі виходили на бігову доріжку, навіть короновані особи, то зі зростанням популярності цього виду спорту, вони стали доручати це своїм помічникам. Тоді жокеї не мали спеціальної форми і поваги публіки також. З часом вершники, які виграли головні перегони, стали користуватися великою славою, їх імена запам'ятовували і чекали від них нових перемог. У ХІХ столітті виділилася трійка найбільш відомих жокеїв: Нет Флетмен, Джордж Фордман і Фред Арчер. З поширенням грамотності і преси інтерес простих людей до скачок значно підвищився, і з цього часу жокеї набувають статусу знаменитостей національного масштабу. Коли Фред Арчер не виніс смерті коханої дружини і застрелився, подія була більш обговорювана, ніж смерть кого-небудь з прем'єр-міністрів або членів королівської родини. Люди збиралися в чергу перед газетним кіоском на Фліт Стріт, що навіть призвело до блокування руху по вулиці [64].

Зберегли і, навіть, підвищили свою популярність скачки «Royal Ascot». Королівський скаковий мітинг в перший рік правління королеви Вікторії мав неабиякий успіх. Королева заснувала ще один приз: в скачці на півтори милі розігрувалася золота ваза вартістю 200 фунтів. Цей приз зберігся до наших днів. У Золотому кубку того року було всього три учасники, виграв його сірий трилітка Момус, що належав лордові Джорджу Бентінку. На той час лорд досяг висот влади, як Великий Реформатор скачок. Він був автором важливих нововведень, революційних для того часу. Лорд змінив порядок старту, тепер стартер робив відмашку прапором, а не просто кричав «Пішли!», як раніше. До спорядження кожного коня прикріплювався номер, такий же, як в програмці. Джордж Бентінк також ввів парад учасників після того, як коні були підсідлані в спеціально відведеному для цього місці.

В 1839 році в Аскоті була побудована нова трибуна з балконом, який підтримували колони. На першому поверсі було приміщення для

тоталізатора, а нагорі – кімнати, де леді могли відпочивати від споглядання скачок. В цьому ж році на іподромі з'явилася перша спеціальна суддівська ложа.

Одним з найбільш знаменитих тренерів вікторіанської Англії був Мет Доусон. Аристократ, що відрізнявся бездоганною манерою одягатися і вести себе в товаристві власників коней, Мет вигідно відрізнявся від інших тренерів того часу. Найбагатші люди країни і весь цвіт аристократії надсилали своїх коней до Мета Доусона. Але, не дивлячись на зовнішню м'якість і дипломатичність, Мет не терпів жодного втручання в управління стайнями. Коли виявилось, що лорд Фальмот давав вказівки своєму жокею, як вести скачку, Мет в той же день запропонував цьому найбільшому власнику негайно забрати від нього своїх коней.

У 1856 році до Аскоту була прокладена залізниця. Подорож з Лондона на скачки значно спростилося, і число глядачів різко збільшилася.

В 1861 році трибуни іподрому представляли собою цілий комплекс споруд: трибуна Жокей-Клубу, Королівська трибуна, Велика трибуна. І всі вони були заповнені вщерть, крім однієї – Королівської трибуни. В 1861 році королева Вікторія носила траур після смерті матері, а після смерті чоловіка, принца Альберта, вона вже ніколи не відвідувала Аскот. Королівська родина повернулася в Аскот в 1863 році. Принц Уельський, майбутній король Едуард VIII одружився з датською принцесою Олександрою. Подивитися на молоду пару з'їхався натовп глядачів. Появу молодят в королівській ложі сприйняли з великим ентузіазмом [69].

З покращенням доріг та засобів сполучення спортивні змагання з місцевого рівня переросли у національний. Так, коли оголошували місце та час змагань з боксу, з усього острова в цей пункт стікався натовп людей як на каретах, так і пішки. Іноді збиралося до 20 тисяч глядачів. Ці великі збори під відкритим небом були справжнім святом для простого народу. Проте, в якості жерців національного культу були відомі представники аристократії, які головували на церемоніях та стримували часто жорстокий і грубий

натовп. Саме ці представники вищого класу наймали та підтримували гладіаторів [52, с. 507].

На початку XIX століття в англійському боксі з'явилися чорношкірі спортсмени: відомими напівпрофесійними боксерами цього часу були Вільям Річмонд і Том Моліно. У 1838 році на світ з'явилися нові правила «Лондонського призового рингу», основу яких склав «Браутонський кодекс». У цих правилах було уточнено і доповнено перелік дій, які не допускалися на рингу: в числі іншого боксерам заборонялося дряпатися, кусатися, затискати в руках каміння, хапатися за канат, падати, не отримавши удару. Також накладалися обмеження на кількість шипів на взутті.

У 1841 році Бенджаміну Коунту, який став новим чемпіоном Англії, був присуджений перший в історії боксу чемпіонський пояс – оксамитовий пояс з хутровим оздобленням зі шкіри і срібними пластинами, на яких були викарбовані імена чемпіонів.

У 1860-х роках популярність боксу в Англії різко знизилася: заворушення під час поєдинків поклали початок масової кампанії, спрямованої проти професійного боксу. Кращі боксери покидали країну і прямували в США, Австралію, Нову Зеландію, відкривали школи боксу і займалися підготовкою молодих спортсменів.

Подальший розвиток боксу нерозривно пов'язаний з правилами Куїнсбері, вперше опублікованими в 1867 році. Цей перелік з 12 пунктів регламентував тривалість раунду, розмір рингу. Використання елементів боротьби заборонялося. Час, після закінчення якого відправлений в нокдаун боксер вважався переможеним, було скорочено до десяти секунд. У числі іншого, були визначені вимоги до боксерських рукавичок. Використання рукавичок не привело до різкого зниження травматизму: адже якщо раніше боксери намагалися берегти суглоби і далеко не завжди били в повну силу, то з появою боксерських рукавичок необхідність в цьому відпала, і число черепно-мозкових травм, навпаки, зросло. У 1882 році з'явилося судове рішення, в якому бої без рукавичок були кваліфіковані як умисне нанесення

побоїв навіть в тих випадках, коли вони проводилися за згодою обох учасників, а глядачів таких поєдинків називали посібниками. Таким чином, ера широкого поширення боїв без рукавичок підійшла до кінця [61].

Проте, без аристократичного покровительства спортивні змагання втратили б половину своєї цікавості і мальовничості та обросли б грубощами та обманами. Враховуючи кількість грошей, яку витрчала публіка на парі, знатним покровителям важко було зробити скачки чи змагання на ринзі якомога чеснішими. Без моральної юрисдикції фешенебельного Жокей-клубу скачки скоро б отримали погану репутацію і перестали б існувати. Так сталося з боксом на початку правління королеви Вікторії, тому що суміш змагань з продажем перемог стало досить звичною справою. Занепад боксу був прискорений зростанням гуманності та релігійності, які засуджували та забороняли виставляти змагання однієї тварини проти іншої, це ж стосувалося і людей. Відроджений бокс в більш м'якій формі, із застосуванням боксерських рукавичок, став більш демократичним та американським і не мав характерних рис англійського боксу [52, с. 508].

Також постійно зростала кількість шкіл, що сприяло популяризації спорту та випрацюванню правил для багатьох ігор. В цей час регбі відокремилось від футболу, звичайна бійка без рукавиць трансформувалася в бокс та обмежувалася часовими рамками (раундами). Теніс, відомий в Англії більше 500 років, став дуже популярним дозвіллям для всіх, хоча раніше був привілеєм лише чоловіків. Тенісом почали захоплюватися дами, не зважаючи на незручний одяг, довгі спідниці. Серед леді також були популярними стрільба з лука та крикет. Велосипедний спорт також став більш доступним. Два колеса, велике і маленьке, не були досить стійкими, але все ж дозволяли милуватися видами навколишньої природи.

Почали створюватися спортивні клуби, які спеціалізувалися на одному виді спорту. Найпершим був клуб плавців в Лондоні, створений в 1837 році. В 1843 році був сформований клуб любителів регбі та футболу. В 1870 році з'явилися нові розваги, такі як катання на роликах, волейбол. Апогеем

спортивних досягнень за «вікторіанської доби» стала перша олімпіада, яка була проведена в Афінах в 1896 році [27, с. 309].

Таким чином, звичні спортивні розваги за «вікторіанської доби» зазнали чималих змін. Завдяки прокладенню залізниць змагання вийшли на національний рівень. Вони могли відбуватися в різних куточках країни з величезною кількістю глядачів. В той же час кожен з видів спорту зазнав окремих змін: полювання розширило кордони до Шотландії, скачки отримали нові кубки, а бокс набув більш сучасного вигляду завдяки чітко регламентованим правилам. З'явилися і нові спортивні розваги, такі як катання на роликах, волейбол.

3.3. Подорожі

На сьогодні нам досить важко уявити час, коли не було туристів. Люди пересувалися лише за необхідності, відвідуючи родичів, шукаючи роботу, переїжджаючи на навчання чи виходячи заміж. Проте, більшість населення ніколи не виїздила на відстань далі за 20–30 миль від дому. Через це до будь-якого переміщення ретельно готувалися, як до події вселенського масштабу. Будівництво залізних доріг змінило не тільки дальність поїздок, але і менталітет [27, с. 309].

Подорожі стали поширеними у Великобританії раніше, ніж в інших країнах, і на це було декілька причин. Серед них більш високий в той час економічний рівень в порівнянні з іншими країнами і, відповідно, вищий рівень життя населення; швидка урбанізація; введення загальної початкової і розвиток середньої та вищої освіти; передове трудове законодавство, що встановило для всіх найманих робітників щорічну оплачувану відпустку і робочий час [49, с. 46].

З 1871 року були затверджені громадські вихідні, додаткові вихідні дні – Bank Holidays, що означало приєднання понеділка до неділі, подовжуючи вихідні.

З цього часу досить популярним для представників вищого класу стали поїздки залізною дорогою до моря і проведення там вихідних або відпустки. Це стимулювало розвиток багатьох приморських міст, на зразок Блекпул, Ісборн, Бормут, Брайтон. На пляж вдягали кращі наряди, оскільки там можна було зустріти багатьох знайомих. Роздягалися для купання у спеціальних хатинах на колесах, які завозили в море. Так, заходили в ці хатинки сходами з пляжу у звичайному одязі, а винирювали з іншого боку вже в купальному костюмі, який закривав практично все тіло. Різноманіття купальних шапочок дуже оживляло морський простір біля берега. Складалося враження, ніби величезна кількість гарних метеликів злетілися на воду [27, с. 308].

Тільки з другої половини XIX століття жінки стали дозволяти собі сонцетерапію (засмагу). При цьому після таких процедур на шкіру наносили спеціальний крем з миш'яку і свинцю для додання блідості [28, с. 82].

В межах Британії знаменитим курортом був Бат, хоча завдяки принцу-регенту не менш відомим став Брайтон – «місто розкоші, задоволень, модне місто». У таких місцях аристократичні резиденції становили цілі міські квартали, до яких пристроювалися вілли середнього класу. Місцеві будівельники заробляли чималі статки, забезпечуючи розбагатілих людей новими будинками на узбережжі. Деякі з них проводили на курортах тільки частину часу, а багато хто знаходили для себе більш зручним постійно проживати там. Вони змішувалися з міськими джентрі, що проживали в південних і прибережних містечках, і в кінці XIX століття разом з ними формували істотну частину місцевого населення. З одного боку, тихе і розмірене життя в курортних містечках в звичайний час нагадувало улюблене сільське, а з іншого боку, це була можливість розділити курортний сезон з «кращим товариством» [49, с. 48–49].

Адже, крім купання в морі на багатьох курортах Європи можна було відвідати театри, концерти, бали, ігрові клуби, казино, подивитися скачки. Їхали туди спочатку з метою поправити здоров'я і відпочити. Однак вже з

XIX століття лікувальні мотиви явно поступилися місцем бажанню розважитися, відірватися від сірої буденності і отримати задоволення.

Основними відвідувачами морських курортів в розглянутий період були дворяни. З 1830-х років на курорти почали їздити і заможні городяни. Це пояснювалося тим, що відпочинок на курорті був досить дорогим задоволенням. Тільки оренда пересувної пляжної кабіни дорівнювала денному заробітку кваліфікованого робітника. Серед відпочиваючих зустрічалися і чиновники, які будь-якими способами намагалися роздобути медичну довідку (так як відпусток в той час ще не було) і разом з сім'єю відправитися на море [28, с. 83].

Зачинателем туристичного руху в Англії був Томас Кук, який був типографом і проповідником. В 1841 році він винайняв паровоз на 570 пасажирів, щоб проповідувати їм під час подорожі про шкodu пияцтва. Поїздка включала в себе прогулянку по перону під духовий оркестр, а також ленч з чаю і булочки.

Вже через десять років Т. Кук організував екскурсії для відвідування Великої виставки в Лондоні. Йому вдалося одноразово привезти на виставку 165 тис. відвідувачів. У 1855 році Т. Кук організував масовий виїзд англійців на Всесвітню виставку в Парижі, що вже свідчило про вихід на міжнародний рівень.

В 1856 році він вже пропонував здійснювати подорожі навколо Європи. Цю дату звичайно вважають початком міжнародного туризму. Пізніше син Джон став його партнером. Вони першими почали бронювати місця в готелях під час організації групових поїздок. В 1870 році подорожі здійснювались вже до Європи, на Святу землю та вниз по Нілу для огляду пірамід. На прохання мусульман Індії для них були організовані паломницькі тури до Мекки. Компанією розроблялися і досить екзотичні для європейців маршрути в Крим, на Кавказ та інші місця. Через деякий час з'явилися і перші путівники [27, с. 309].

Улюбленими місцями перебування аристократії були середземноморське узбережжя, швейцарські курорти і, звичайно, Мадейра, де аристократичні родини володіли власними особняками і тісно контактували з представниками місцевої знаті. Все більшої популярності набували виїзди на полювання і риболовлю до Норвегії, в Карпатські гори і Північну Америку [49, с. 48].

З середини ХІХ століття організація подорожей Європою набула регулярного характеру, тільки Т. Куком за 23 роки діяльності в туристичній сфері було продано послуг більше 1 млн. осіб. Вже після цього, в 1864 році, було створено туристичне агентство «Томас Кук і син». До кінця 1870 року ця компанія мала вже 60 філій по всьому світу [28, с. 84].

Фірмою Т. Кука були досягнуті домовленості про співпрацю з транспортними компаніями, готелями та ресторанами по всьому світу. Подібні зв'язки були взаємовигідними і тому стали регулярними. Крім того, компанія Т. Кука першою стала вивчати попит на туристські послуги, першою запропонувала кругосвітні подорожі всім бажаючим в 1872 році. Про успіхи фірми свідчило видання каталогу, що включав список з 8000 готелів, в яких першим туристам пропонували зупинитися під час подорожей.

Для зростання числа поїздок англійців в окремі країни світу, в яких існували проблеми з інфраструктурою гостинності, Т. Кук сам почав брати участь в будівництві готелів. Перший такий готель з'явився в 1877 році в Єгипті. Під час караванних поїздок по пустелі організовувалося розміщення в спеціальних розкішних наметах з килимами, залізними ліжками і кухнею, яка відповідала всім британським стандартам [28, с. 85].

З метою популяризації подорожей Т. Кук почав видавати газету про подорожі, що публікувала опис різних дивовижних куточків планети, поради мандрівникам, а також інформацію про майбутні поїздки. Зокрема, в 1873 році англійцям пропонувалися послуги фірми Т. Кука в організації поїздки для полювання на диких кабанів.

Після смерті Т. Кука його справу продовжив син Джон Мазон, який на відміну від батька не був ідеалістом і захопленим мандрівником, а був розумним бізнесменом, що, безумовно, дозволило привести фірму до ще більшого успіху. Його найбільшим досягненням стала організація поїздки німецького кайзера Вільгельма II зі свитою з 120 осіб на Святу Землю в 1898 році. Ця подорож і робота цілої армії персоналу компанії «Томас Кук і син» так сподобалися імператорові, що Джон Мазон був нагороджений Орденом Пруської Корони. Однак саме ця поїздка стала фатальною для сина Т. Кука, який під час цієї подорожі захворів малярією і помер в 1899 році. На початку XX століття справу діда і батька продовжували сини Джона Мазона Франк і Ернст [28, с. 86].

В XIX столітті подорожі дітьми заможних аристократичних родин також продовжували здійснюватися в рамках Гранд туру (Grand Tour). Гранд тур («велика поїздка») – тривала подорож по континентальній Європі, переважно по Франції та Італії в супроводі наставника [12, с. 75].

Сини англійських сквайрів, а також сини з аристократичних родин, зазвичай їхали закордон у віці 15–16 років і поверталися на батьківщину в 20–21 рік. Європейські країни почали відвідувати навіть сини багатих купців, які намагалися бути схожими на джентльменів. Більшість відомих педагогів та мислителів того часу, які не були вихідцями із знатних родин, також поділяли модну тоді думку, що подорож необхідна для завершення формування джентльмена [12, с. 76].

Під час подорожі джентльмен набував гарних манер, що було досить важливим аспектом в його майбутньому житті у світі. Припускалось, що молоді аристократи будуть прийняті при іноземних дворах та спілкуватимуться в кращих колах суспільства. З цього спілкування вони мали вилучити знання про церемонії, вищий світ та потрапити в атмосферу вишуканості [12, с. 77].

Відвідання європейських країн давало джентльмену також можливість оволодіти іноземними мовами. В розмові з іноземцем він не міг покладатися

лише на рідну мову, він мав говорити з французами французькою або з німцями німецькою. Молодий джентльмен, повернувшись з мандрівки, вставляв в свою мову іноземні фрази, чим давав зрозуміти, що він отримав «вишукане» виховання.

Існувала також інформаційна мета подорожі. Мандрівка розширювала світогляд молодого джентльмена, він набував масу практичних та корисних знань, знайомився зі звичаями, характером та культурою різних народів, їх політичним устроєм, релігією, освітою, ремеслом та торгівлею. Хоча в період Реставрації ця мета дещо втратила своє первісне значення, як в епоху Ренесансу, проте і надалі розглядалася як одна із важливих [12, с. 78].

Великобританія була великою колоніальною державою, тому для жителів Англії поїздки в східні колонії не були дивиною. Справжнім співцем східних колоній був Редьярд Кіплінг. Він все своє життя провів у подорожах. Індія, Америка, Китай, Японія, Африка, Азія – всіх місць, де був Кіплінг не перелічити. Він був журналістом, тому постійні пригоди були для нього звичними. Вони знайшли відображення в його романах, що стали справжніми бестселерами того часу. Кіплінга називали літературним спадкоємцем Діккенса.

Вікторіанська епоха стала часом розвитку для безлічі наук: біологія, хімія, фізика, географія і тощо. Люди намагалися дізнатися якомога більше про Землю, на якій вони жили. Подорожі через наукові дослідження неодноразово відбивалися в художній літературі. Так, в романі Елізабет Гаскелл «Дружини і дочки» один з головних героїв, Роджер Хемлі, неодноразово вирушав у подорож для вивчення Африки [49, с. 49].

Таким чином, подорожі для вікторіанців як практика дозволяла відігравали велику роль. Любов до подорожей була характерною національною рисою британців. Різноманіття видів подорожей говорить про те, що цей вид дозволя був дійсно популярним і цікавим для них. А також, подорож була для них мірилом не тільки матеріального положення і статусу, а й вихованості та освіченості.

Отже, розваги королівського двору у «вікторіанську добу» стали більш вишуканими, різноманітними, чому сприяв в тому числі і технічний прогрес. Винайдення нових каруселей дозволяло відчувати спектр нових почуттів, наприклад, відчуття польоту на каруселях на ланцюгах. Серед традиційних розваг почесне місце займав бал з величезною купою гостей, страв, музики, прикрас і все це відбувалося з неухильним дотриманням традицій. В той же час розваги на балах урізноманітнили спіритичні сеанси, які з Америки поширилися Європою.

Популярними залишалися спортивні розваги: скачки, бокс, теніс тощо. Основними відмінностями спортивних змагань цього часу стало збільшення масштабів. Прокладення залізних доріг дало змогу в назначеному місці змагання зібрати багато чисельну публіку. Так, змагання з місцевого рівня вийшли на національний. Ще однією особливістю спорту стали величезні ставки, парі, намагання підкупити переможців. Тут представники королівського двору, які не мали намірів зробити на ставках статки, а брали участь лише для задоволення, часто виступали за чистоту та правдивість змагань, чим зберігали їх авторитет.

Будівництво залізних доріг вплинуло також і на подорожі. Стали популярними поїздки країною на узбережжя, виїзди до середземноморського узбережжя. Якщо раніше подорожі здійснювали з освітньою метою, за службовими обов'язками, то тепер вони набували рекреаційного та розважального характеру.

ВИСНОВКИ

«Вікторіанська доба» перш за все асоціюється із королевою Вікторією, яка правила протягом 1837–1901 років. Її прихід до влади сприяв значним змінам в житті англійців. На противагу своїм попередникам, які полюбили розваги, та вели досить насичене різноманітними веселими заходами життя, Вікторія привнесла в повсякдення англійців релігійність, стриманість, піднесла роль і значення сімейних цінностей. Зокрема, «вікторіанську добу» вважають часом встановлення морального кодексу британського суспільства, який закріпив консервативні цінності. Королева Вікторія часто сама виступала авторкою правил суспільної поведінки та була прикладом їх виконання.

Особливістю виховання леді було виховання стриманості, емоційність не віталася. Із цього розрахунку прописувалися правила поведінки з чоловіками: особливості привітання, відповідей та вираження емоцій. Ще однією особливістю у поведінці з чоловіками була неприпустимість залишитися наодинці з чоловіком, який не був близьким родичем. Це правило обумовило і порядок виходу леді з дому чи то за покупками, чи для звичайних прогулянок. Юні леді мали бути освіченими, проте за етикетом вони не мали цього демонструвати. Старші ж господині повинні були знати і вміти все по господарству, проте нічого не мали робити власними руками. Саме такими протиріччями було сповнене повсякдення леді. Зміни відбулися наприкінці XIX століття, за якими жінки отримали певну свободу дій, в тому числі і економічну свободу, залишаючи за собою право на власне дошлюбне майно.

Саме у «вікторіанську добу» оформилися якості «справжнього» джентльмена. Якщо середньовічний джентльмен був представником знаті, то вікторіанський джентльмен відрізнявся набором істинних якостей, визначених джентльменськими. Вони стосувалися як морального боку (законослухняний, вихований, гарний сім'янин), так і економічного

(несхвалення торгової діяльності). Велика частина джентльменських правил стосувалися поведінки в товаристві, в тому числі в жіночому. Джентльмен мав дотримуватися всіх норм поведінки, аби жодним чином не скомпрометувати даму.

Сім'я у «вікторіанську добу» набуває неабиякої цінності, проте, дітям, з сучасного погляду, жилося досить непросто. Заборона на вираження емоцій стосувалася і дітей, скоріше, навіть, виховувалася з раннього дитинства. І, якщо дівчатам дозволялося пролити сльози, висловити своє незадоволення, то хлопчикам така поведінка була заборонена. Найголовнішим принципом дитячого повсякдення було проведення переважної кількості часу без батьків, з якими зустрічалися під час вечері та сімейного вечірнього дозвілля. Виховання дітей лягало на няньок, які витирали сльози, вислуховували незадоволення, голубили і підгодовували дітей, а тому на все життя залишалися в дитячому серці.

Всі члени сім'ї із задоволенням брали участь у розвагах, які були як звичними, так і грандіозними. Серед звичних були прогулянки, вечірні читання тощо. А от бал з хвилюванням чекали всі. Бал був очікуваною та грандіозною подією в житті кожної людини, незалежно від її віку, статі та положення. Бали були не лише можливістю продемонструвати наряд, потанцювати, а й завести корисні знайомства та, навіть, влаштувати подружнє життя. Важливість заходу вимагала дотримання величезної кількості правил від часу прибуття та вітання з господарями до самих танців, вечері та прощання. Дотримання етикету було дуже важливим для кожного та визначало ставлення до людини в суспільстві.

Саме у «вікторіанську добу» стало популярним відвідування театрів, чому сприяло винайдення штучного освітлення. Відтепер леді та джентльмени могли в театрі демонструвати власні наряди, обговорювати вбрання інших. Освітлена сцена давала можливість розгледіти дійство. З цього моменту театри стали основним місцем проведення дозвілля для заможної публіки.

Велику популярність утримували спортивні розваги, серед яких почесне місце займали полювання, скачки, бокс. Улюбленим відпочинком залишалося полювання, яке тепер завдяки залізній дорозі, розширило кордони до Шотландії. Королівське полювання було обставлене безліччю традицій, норм та правил. Саме воно стало причиною появи мисливських будиночків, які початково передбачались для королівських радників, щоб його величність міг керувати країною не відриваючись від улюбленої забави.

Скачки залишалися популярними ще з часів Стюартів. Саме в цей період вперше з'явився термін «Потрійна корона» – перемога всіх трьох класичних скачок: «2000 Guineas» (2000 гіней) в Ньюмаркеті, «Derby» (Дербі) в Епсоні (цей приз вважався найголовнішим з трьох призів) та «St. Leger» (Сент Леджер) на іподромі в Донкастері. Поширення грамотності і преси сприяло підвищенню інтересу простих людей до скачок, і з цього часу жокеї набувають статусу знаменитостей національного масштабу. Такими були Нет Флетмен, Джордж Фордман і Фред Арчер.

Бокс за «вікторіанської доби» значно змінився. Релігійність епохи засуджувала травмування тварин і людей. І в боксі були випрацювані основні правила часу поєдинку та заборонених прийомів. Але вже у 1860-х роках популярність боксу в Англії різко знизилася, кращі боксери покидали країну і прямували в США, Австралію, Нову Зеландію, відкривали школи боксу і займалися підготовкою молодих спортсменів.

Особливістю спорту цієї доби було те, що з покращенням доріг та засобів сполучення спортивні змагання з місцевого рівня переросли у національний. Відтепер з усіх куточків країни люди стікалися в якості учасників та глядачів змагань.

Залізниця також дала розвиток туристичній сфері. Подорожі стали більш поширеним явищем. Досі залишався популярним Гранд тур, як освітня подорож для молодих людей в супроводі наставника по континентальній Європі, переважно по Франції та Італії. Стали популярними поїздки на морське узбережжя, що стимулювало розвиток багатьох приморських міст,

як-то Блекпул, Ісборн, Бормут, Брайтон. Пляжний відпочинок мав свої особливості у вигляді повозок, в яких перевдягалися, і в них же пересувалися до води. Тільки з другої половини ХІХ століття жінки стали дозволяти собі засмагати.

Велику роль у розвитку туризму в Англії відіграв проповідник Томас Кук. Його перша пробна поїздка мала такий успіх, що Т. Кук заснував власну фірму, яка пропонувала подорожі країною та поза її межі. Він перший почав домовлятися з власниками готелів про перебування гостей, також домовлявся за трансфер. Завдяки його підприємливості фірма мала величезну кількість філіалів в різних країнах. Справу Т. Кука успадкував син Джон Мазон, серед числа заслуг якого була організація поїздки німецького кайзера Вільгельма ІІ зі світою з 120 осіб на Святу Землю в 1898 році, за яку Джон Мазон був нагороджений Орденом Пруської Корони.

Таким чином, хоча виховання англійців було досить суворим, а недотримання норм і правил поведінки могло коштувати поваги та ставлення в суспільстві, англійці знаходили відраду в чисельних розвагах, які ставали дедалі різноманітними, цікавими, в тому числі завдяки технічному прогресу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Битон И. Руководство по управлению домашним хозяйством. *GoogleBooks*. URL: <https://www.google.ru> (дата звернення: 24.09.2020).
2. Дойл А. К. Воспоминания и приключения / пер. с англ. А. Глебовской. Санкт-Петербург : Азбука, 2011. 380 с.
3. Достоевский Ф. М. Искания и размышления. Москва : Советская Россия, 1983. 464 с.
4. Из дневников Фанни Берни. *Отечество карикатуры и пародии: английская сатирическая проза XVIII века* / сост., пер. с англ., [очерки об авт., коммент.] А. Ливерганта. Москва : Новое литературное обозрение, 2009. С. 697–719.
5. Лесли Дж. Д. Pot-Pourri : картина. *Компас*. URL: <http://svistuno-sergej.narod.ru/news/kartiny/2019-01-15-2270> (дата звернення: 10.10.2020).
6. Лесли Дж. Д. Ее любимое времяпровождение : картина. *Компас*. URL: <http://svistuno-sergej.narod.ru/news/kartiny/2019-01-15-2270> (дата звернення: 10.10.2020).
7. Милле Дж. Э. Мисс Джеймс Уайетт мл. и ее дочка Сара : картина. *GallArt*. URL: https://gallart.by/Millais_John_Everett.html (дата звернення: 10.10.2020).
8. Милле Дж. Э. Миссис Бишоффшейм : картина. *GallArt*. URL: https://gallart.by/Millais_John_Everett.html (дата звернення: 10.10.2020).
9. Милле Дж. Э. Портрет мисс Дэвисон : картина. *Artchive*. URL: https://artchive.ru/johneverettmillais/works/538454~Portret_miss_Devison (дата звернення: 10.10.2020).
10. Элиот Д. Мидлмарч : Картины провинциальной жизни / пер. с англ. И. Гуровой, Е. Коротковой. Москва : Правда, 1988. 752 с.

11. Queen Victoria's Journals URL: <http://qvj.chadwyck.com/marketing.do>
(дата звернення: 10.10.2020).

Монографії та статті:

12. Абрамова И. И. Значение «Гранд-тур» в образовании и воспитании джентльмена. *Ярославский педагогический вестник*. 2006. № 3. С. 75–82. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/znachenie-grand-tur-v-obrazovanii-i-vospitanii-dzhentlmena> (дата звернення: 17.10.2020).
13. Александрова А. Ю. Международный туризм : учебник. Москва : Аспект Пресс, 2002. 470 с. URL: http://tourlib.net/books_tourism/aleks.htm (дата звернення: 10.09.2020).
14. Андрианова В. А., Рокина Г. В. «Плохая Англия» – обратная сторона викторианского общества второй половины XIX века. *Вестник Марийского государственного университета*. Серия «Исторические науки. Юридические науки». 2017. № 3 (11). С. 5–16. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=30714732> (дата звернення: 10.09.2020).
15. Борискин В. В. Досужий мир викторианского Лондона: (по материалам российских и английских источников 1840 – 60-х гг. и современных исследователей). *Досужий мир: отдых как форма культурного диалога* : сборник научных работ. Орел, 2006. С. 39–46. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=43094122> (дата звернення: 12.09.2020).
16. Бородавкина Н. В. Роль публичных школ в общественно-политической жизни викторианской Англии: Итон. *Известия Саратовского университета*. Новая серия. Серия История. Международные отношения. Том 10. Вып. 1. 2010. С. 77–81. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rol-publichnyh-shkol-v-obschestvenno-politicheskoy-zhizni-viktorianskoy-anglii-iton/viewer> (дата звернення: 14.10.2020).

- 17.Вершинина Д. Б. Воспитание и манеры английских леди XVIII–XIX вв. *Вестник Пермского Университета. Серия : История.* 2010. Вып. 2 (14). С. 93–97. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vospitanie-i-manery-angliyskih-ledi-xviii-xix-vv/viewer> (дата звернения: 12.09.2020).
- 18.Викторианская Англия. Время благородных дам и джентльменов. *История моды.* Москва, 2017. № 39. С. 99–146. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/viktorianskaya-angliya-vremya-blagorodnyh-dam-i-dzhentlmenov/viewer> (дата звернения: 12.10.2020).
- 19.Викторианская культура: современный взгляд. *Новое литературное обозрение.* 2004. № 6(70). С. 91–193.
- 20.Гаврюшенко О. А., Шейко В. М., Кравченко О. В. Історія світової культури. К.: Кондор, 2006. 404 с.
- 21.Ганулич А. Парфорсная охота. *Охота.* 1998. № 1. URL: <https://zooclub.ru/loshadi/parforsnaya-okhota-2.shtml> (дата звернения: 14.10.2020).
- 22.Горбашова Г. Ф. История повседневности: «мир» человека викторианской эпохи. *Запад – Восток : научно-практический ежегодник.* Вып. 2. Йошкар-Ола, 2009. С. 63–70. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-povsednevnosti-mir-cheloveka-viktorianskoj-epohi/viewer> (дата звернения: 16.10.2020).
- 23.Григоревич В. В. Всеобщая история физической культуры и спорта. Гродно: ГрГУ, 2007. 295 с. URL: http://ebooks.grsu.by/ist_sporta/1-fizicheskaya-kultura-v-anglii-xvii-pervoj-poloviny-xviii-vv.htm (дата звернения: 17.10.2020).
- 24.Давиденко А. А. Английское джентльменство как социокультурное явление (1820—1890-е годы) : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.03 – Всеобщая история (новая и новейшая история) / Балтийский федеральный университет имени Иммануила Канта. Калининград, 2019. 202 с. URL:

- https://www.kantiana.ru/upload/iblock/ff2/Davidenko_dissertatsiya_2019.pdf (дата звернення: 24.09.2020).
25. Дженкинс С. Краткая история Англии / перевод И. Мельницкой. Москва : Колибри, 2015. 416 с. URL: <http://goliard.ru/wp-content/uploads/2017/08/Дженкинс-С.-Краткая-история-Англии.pdf> (дата звернення: 10.10.2020).
26. Джумайло О. А. Воспитание «ангела дома»: детство, девичество и культурные практики эпохи викторианства : рецензия на работу Кристианы Биндер «От невинности к опыту: (ре)конструкции детства в автобиографиях викторианок». WVT Wissenschaftlicher Verlag Trier, 2014. 402 с. *Новое прошлое / The new past*. 2016. № 3. С. 234–240. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vospitanie-angela-doma-detstvo-devichestvo-i-kulturnye-praktiki-epohi-viktorianstva-retsenziya-na-rabotu-kristiany-binder-ot-nevinnosti-k/viewer> (дата звернення: 15.10.2020).
27. Диттрич Т. Повседневная жизнь викторианской Англии. Москва : Молодая гвардия, 2007. 424 с.
28. Дулов А. Н., Дюхова К. А., Юрчак Д. В. История путешествий и туризма. Витебск : УО «ВГУ им. П. М. Машерова», 2011. 139 с. URL: <http://tronkocentr.karazin.ua/wp-content/img/2017/05/Istoriya-puteshestvij-i-turizma-min.pdf> (дата звернення: 20.10.2020).
29. Дякив О. В. Английские настольные часы в интерьере викторианского загородного дома (на материале художественных произведений викторианских писателей). *Общество. Среда. Развитие (Terra Humana)*. 2014. Вып. 4 (33). С. 182–183. URL: http://www.terrahumana.ru/arhiv/14_04/14_04_18.pdf (дата звернення: 10.09.2020).
30. Залеток Н. В. Жінки вікторіанської епохи у шлюбно-сімейних відносинах. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2013. № 4. С. 84–89. URL:

- http://nbuv.gov.ua/UJRN/VAPSV_2013_4_16 (дата звернення: 08.09.2020).
31. Залеток Н., Черевко О. Суфражистська кампанія у Великій Британії (1860-ті – 1928 рр.): історіографія проблеми. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2015. Вип. 24. С. 355–373. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mzu_2015_24_23 (дата звернення: 08.09.2020).
32. Зброжек Е. В. Викторианство в контексте культури повсякденності. *Известия Уральского государственного университета*. 2005. № 35. С. 28–44. URL: <https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/23952/1/iurg-2005-35-03.pdf> (дата звернення: 14.10.2020).
33. Ивушкина Т. А. Письма английской аристократии Викторианской эпохи: социолінгвістическіе характеристики : учебное пособие. Волгоград, 2005. 195 с.
34. История Великобритании / Под ред. Кеннета О. Моргана. М.: Весь мир, 2008. 680 с.
35. Источниковедение новейшей истории России: теория, методология, практика : учебник / А. К. Соколов, Ю. П. Бокарев, Л. В. Борисова и др. Под ред. А. К. Соколова. Москва : Высшая школа, 2004. 687 с.
36. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории : учебное пособие / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. Москва : Российский государственный университет, 1998. 702 с.
37. Калиниченко И. А. Развитие традиций женского образования в Англии XIX в. : автореф. дисс... канд. пед. наук. Волгоград, 2008. 23 с. URL: <http://nauka-pedagogika.com/pedagogika-13-00-01/dissertaciya-razvitiie-traditsiy-zhenskogo-obrazovaniya-v-anglii-xix-v> (дата звернення: 11.10.2020).
38. Кирюхина Е. М. Повседневная жизнь женщин и детей в Англии второй половины XIX – начала XX века в работах художников-современников. *Известия Саратовского университета*. Серия: История.

- Международные отношения. 2018. Т. 18, Вып. 2. С. 205–211. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/povsednevnyaya-zhizn-zhenschin-i-detey-v-anglii-vtoroy-poloviny-xix-nachala-hh-veka-v-rabotah-hudozhnikov-sovremennikov/viewer> (дата звернення: 14.10.2020).
39. Кирюхина Е. М. Роль периодических изданий в интеллектуально-нравственном воспитании женщин поздней Викторианской эпохи. *Интеллигенция и мир*. 2017. № 1. С. 56–58.
40. Кирюхина Е. М. Средневековые ритуалы власти как источник вдохновения в культуре Англии второй половины XIX – начала XX века. *Vox medii aevi*. 2018. Вып. 2. С. 105–134. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/srednevekovye-ritualy-vlasti-kak-istochnik-vдохновения-v-kulture-anglii-vtoroy-poloviny-xix-nachala-xx-veka/viewer> (дата звернення: 14.10.2020).
41. Кобрин К. Р. Шерлок Холмс и рождение современности: деньги, девушки, денди Викторианской эпохи. СПб., 2015. 178 с.
42. Коркунова Е. К. Семейные ценности викторианской эпохи. *Вестник научной ассоциации студентов и аспирантов исторического факультета Пермского государственного гуманитарно-педагогического университета*. Пермь, 2018. С. 154–159. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/semeynye-tsennosti-viktorianskoj-epohi/viewer> (дата звернення: 15.10.2020).
43. Коути К., Гринберг К. Женщины викторианской Англии : от идеала до порока. Москва : Алгоритм, 2013. 268 с. URL: <https://history.wikireading.ru/88694> (дата звернення: 14.10.2020).
44. Кравченко Т. В. Сім'я і сімейні цінності у Великій Британії: історія і сучасність. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2015. Вып. 19(1). С. 299–309. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2015_19%281%29__30 (дата звернення: 14.10.2020).

- 45.Крючкова Н. Д. Образ жизни британской элиты в третьей четверти XIX века : дис. ... канд. ист. наук. Ставрополь : СГУ, 2004, 247 с. URL: <https://www.dissercat.com/content/obraz-zhizni-britanskoi-elity-v-tretei-chetverti-xix-veka> (дата звернення: 14.09.2020).
- 46.Леді. *Словник української мови. Академічний тлумачний словник (1970–1980)*. URL: <http://sum.in.ua/s/ledi> (дата звернення: 31.08.2020).
- 47.Марданова Л. Н. Детство в Викторианской Англии. Культурные практики. *Вестник научной ассоциации студентов и аспирантов исторического факультета Пермского государственного гуманитарно-педагогического университета*. 2012. Вып. 1(8). С. 67–69. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/detstvo-v-viktorianskoy-anglii-kulturnye-praktiki/viewer> (дата звернення: 14.10.2020).
- 48.Нестерова С. В. Образ английской и американской женщины в представлении современников : Последняя треть XIX – начало XX веков : дис. ... канд. ист. наук. Самара, 2004. 187 с. URL: <http://www.dissercat.com/content/obraz-angliiskoi-i-amerikanskoi-zhenshchiny-vpredstavlenii-sovremennikov-poslednyaya-tret-x> (дата звернення: 14.09.2020).
- 49.Сайранова У. Ш. Путешествие в викторианскую эпоху как досуговая практика аристократического класса. *Вестник научной ассоциации студентов и аспирантов исторического факультета Пермского государственного гуманитарно-педагогического университета*. 2014. Вып. 1(10). С. 46–50. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/puteshestvie-v-viktorianskuyu-epohu-kak-dosugovaya-praktika-aristokraticeskogo-klassa/viewer> (дата звернення: 16.10.2020).
- 50.Сайранова У. Ш. Чтение и письмо в викторианскую эпоху как досуговая практика аристократического класса. *Вестник научной ассоциации студентов и аспирантов исторического факультета Пермского государственного гуманитарно-педагогического университета*. 2013. Вып. 1(9). С. 105–108. URL:

- <https://cyberleninka.ru/article/n/chtenie-i-pismo-v-viktorianskuyu-epohu-kak-dosugovaya-praktika-aristokraticeskogo-klassa/viewer> (дата звернення: 16.10.2020).
51. Соколова М. В. История туризма : учебное пособие. Москва : Мастерство, 2002. 352 с. URL: https://tourlib.net/books_history/sokolova32.htm (дата звернення: 28.10.2020).
52. Тревельян Дж. М. Социальная история Англии. Обзор 6 столетий от Чосера до королевы Виктории / пер. с англ. А. А. Круглинской и К. Н. Татариновой. под ред. Семенова В. Ф. Москва : Иностранная литература, 1959. 607 с.
53. Туманов А. Г. Повседневная жизнь викторианской Англии в оценке российских современников. *Ученые записки Казанского университета*. Серия : Гуманитарные науки. 2010. Т. 152. Кн. 3. Ч. 1. С. 186–194. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/povsednevnyaya-zhizn-viktorianskoj-anglii-v-otsenke-rossijskih-sovremennikov/viewer> (дата звернення: 15.10.2020).
54. Турченко В. А. Скромність у мовній картині вікторіанської епохи. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. 2014. № 1124. С. 47–51. URL: <https://periodicals.karazin.ua/foreignphilology/article/view/2697/2433> (дата звернення: 12.10.2020).
55. Фадеева Л. А. Образ викторианської епохи в колективній пам'яті англичан. *Диалог со временем*. 1999. № 1. С. 152–169.
56. Філас. В. М. Візуальне освоєння Північного Причорномор'я останньої чверті XVIII – середини XIX ст.: джерелознавчий аналіз. Запоріжжя : Вид-во Хортицької національної академії, 2018. 460 с.
57. Фокс К. Англия и англичане. О чем молчат путеводители / пер. с англ. И. П. Новоселецкой. М., 2013. 512 с.
58. Чикалова И. Р. Наблюдения об Англии и англичанах в эго-документах и отчетах российских путешественников (конец XVIII – начало

XX вв.). *Запад – Восток*. 2016. № 9. С. 18–35. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nablyudeniya-ob-anglii-i-anglichanah-v-egodokumentah-i-otchetah-rossiyskih-puteshestvennikov-konets-xviii-nachalo-hh-vv/viewer> (дата звернення: 27.10.2020).

Інформаційні ресурси:

59. Бат – город минеральных источников, имеющих божественную силу Минервы. *Англия от А до Я*. URL: <http://englishgid.ru/goroda/bat.html> (дата звернення: 25.10.2020).
60. Бат (Bath). *Аделанта.инфо*. URL: <http://adelanta.info/encyclopaedia/city/england/Bath/> (дата звернення: 25.10.2020).
61. Бокс в Англии. *Аделанта*. URL: <http://adelanta.info/encyclopaedia/sport/box/> (дата звернення: 28.10.2020).
62. В интернете разместили личные дневники британской королевы Виктории. *Фокус*. URL: <https://focus.ua/ukraine/232871> (дата звернення: 29.10.2020).
63. Дурново А. Королевская охота. *Дилетант*. URL: <https://diletant.media/articles/28835506/> (дата звернення: 25.10.2020).
64. Ильясова А. Страны: Великобритания: культ лошади. Часть II. *Мустанг: главный журнал о лошадях*. URL: <http://www.goldmustang.ru/magazine/countries/1384.html> (дата звернення: 25.10.2020).
65. Історія розвитку боксу. *Blogger*. URL: <http://rozvytokbox.blogspot.com/> (дата звернення: 23.10.2020).
66. Королева це ненавиділа: грудне вигодовування у вікторіанську епоху. WAS. URL: <https://was.media/microformats/grudne-vigodovuvannja-u-viktorsiansku-epohu/> (дата звернення: 08.09.2020).
67. Мода вікторіанської доби: туберкульозна краса і білі весілля. *Хроніки Любарта*. URL: <https://www.hroniky.com/news/view/10279-moda->

- viktorianskoi-doby-tuberkulozna-krasa-i-bili-vesillia1 (дата звернення: 18.10.2020).
68. Охота в Великобритании. *British rambling*. URL: <https://britishrambling.com/lifeinbritain/hunting-in-the-uk/> (дата звернення: 25.10.2020).
69. Шт. Е. Аскот во времена королевы Виктории. *Equestrian.ru: конное обозрение*. URL: <https://www.equestrian.ru/1257/> (дата звернення: 27.10.2020).
70. France (Fanny) Burney. *The Burney Centre*. https://web.archive.org/web/20080322065449/http://burneycentre.mcgill.ca/bio_frances.html (дата звернення: 29.10.2020).

ДОДАТКИ

Додаток А

Картина Лесли Дж. Д. Її улюблене проведення часу

Джерело: Лесли Дж. Д. Ее любимое времяпровождение : картина. *Компас*.

URL: <http://svistuno-sergej.narod.ru/news/kartiny/2019-01-15-2270> (дата звернення: 10.10.2020).

Картина Лесли Дж. Д. Pot-Pourri

Джерело: Лесли Дж. Д. Pot-Pourri : картина. *Компас*. URL: <http://svistun-sergej.narod.ru/news/kartiny/2019-01-15-2270> (дата звернення: 10.10.2020).

Картина Мілле Дж. Е. Портрет місс Девісон

Джерело: Милле Дж. Э. Портрет мисс Дэвисон : картина. *Artchive*. URL: https://artchive.ru/johneverettmillais/works/538454~Portret_miss_Devison (дата звернення: 10.10.2020).

Парфорсне полювання

Джерело: Ганулич А. Парфорсная охота. *Охота*. 1998. № 1. URL: <https://zooclub.ru/loshadi/parforsnaya-okhota-2.shtml> (дата звернення: 14.10.2020).